

Macro Economische Verkenning 2017

Inhoud

1	Samenvatting.....	10
1.1	Samenvatting en inleiding.....	11
1.2	Beschouwing.....	20
2	De economie in 2016 en 2017	24
2.1	De internationale economie	25
2.2	De Nederlandse economie.....	29
3	Begroting en koopkracht	42
3.1	Overheidstekort en overheidsschuld.....	43
3.2	De raming en de begrotingsregels.....	45
3.3	Collectieve uitgaven	49
3.4	Collectieve lasten	52
3.5	Koopkracht	56
4	Actualisatie Middellangetermijnverkenning 2018-2021	60
4.1	Groei zonder stijging koopkracht.....	61
4.2	Belangrijkste verschillen met MLT 2018-2021 uit maart	65
	Beleidsuitgangspunten 2016 en 2017	68
	Bijlagen.....	73
	Lijst van afkortingen	100

Lijst van kaders in de hoofdstukken

1 Samenvatting

- Onzekerheid na Brexitreferendum –
- Pensioen in Eigen Beheer en de begroting 2017 –

2 De economie in 2016 en 2017

- Onzekerheid rondom de raming –
- Waarom is de werkloosheid lastig te ramen? –
- Verschil in loonontwikkeling markt en overheid klein ondanks nullijn –

3 Begroting en koopkracht

- Overheidsuitgaven in internationaal perspectief –
- Belastingdruk op arbeid internationaal niet uitzonderlijk –

4 Actualisatie Middellangetermijnverkenning 2018-2021

- Langetermijneffecten van beleid op de Gini-coëfficiënt –

Woord vooraf

De Nederlandse economie staat er weer beter voor. Het kabinet heeft zich in de afgelopen jaren ingespannen om een duurzaam economisch herstel mogelijk te maken. Maatregelen op het terrein van de arbeidsmarkt, de woningmarkt, de zorg en de overheidsfinanciën waren pijnlijk, maar nodig. Daarvan plukken we nu de vruchten. Door de inzet van velen heeft de Nederlandse economie in 2015 weer de omvang van vóór de crisis bereikt, en groeit deze ook in 2016 gestaag door, met een groei van 0,6% in zowel het eerste als het tweede kwartaal. De economische groei in het tweede kwartaal 2016 was twee keer zo hoog als gemiddeld in het eurogebied. En hoewel de werkloosheid nog steeds te hoog is, is deze inmiddels beland op het laagste punt in bijna vier jaar. Tegelijkertijd steeg het aantal banen in de Nederlandse economie tot meer dan 10 miljoen, het hoogste aantal ooit.

Ook op het niveau van specifieke bedrijfstakken is het herstel van de economie duidelijk zichtbaar. Waar de bouw gedurende de crisis fors kromp, groeit deze bedrijfstak met het krachtige herstel van de woningmarkt mee. Ook bedrijfstakken als de industrie, de zakelijke dienstverlening, handel, vervoer en horeca vertonen een robuuste groei. Dat biedt perspectief voor de mensen die nu nog langs de kant van de arbeidsmarkt staan.

De economische vooruitzichten zijn gunstig, met een groei van 1,7% in zowel 2016 als 2017. Zonder de verlaging van het gasplafond zou de groei in 2017 0,2%-punt hoger zijn uitgevallen. De groei blijft onverminderd breed gedragen door de consumptie, de investeringen en de uitvoer. Het kabinet ondersteunt de groei met financieringsmogelijkheden voor ondernemers, extra impulsen voor innovatie en ruimte voor ondernemerschap.

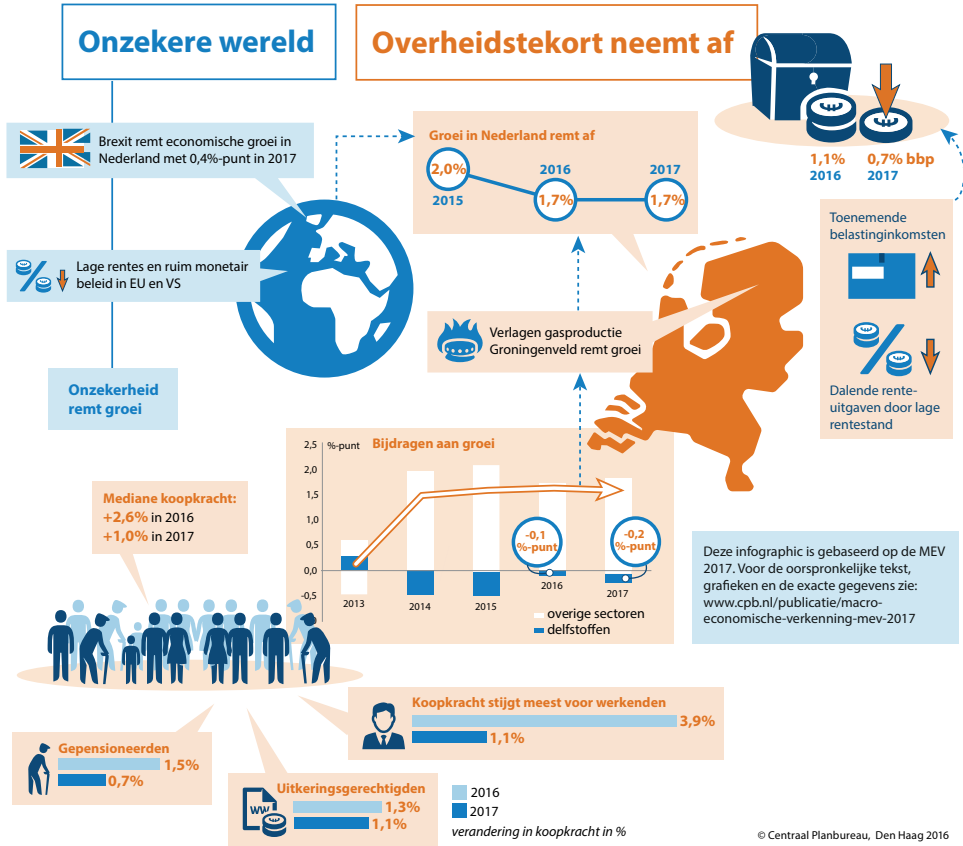
Volgens het CPB heeft de onzekerheid na het Brexit-referendum op korte termijn negatieve effecten op de consumptie en investeringen en ook op de voor Nederland relevante wereldhandel. De bbp-groei komt door het Brexit-effect in de CPB-raming 0,4 procentpunt lager uit in 2017. De onzekerheid rond dit effect is echter groot. Vooralsnog blijven zowel Nederlandse consumenten als producenten optimistisch gestemd, zoals uit CBS-vertrouwenscijfers over juli en augustus blijkt.

Voor de middellange en lange termijn bieden trends als digitalisering en de transitie naar een CO₂-arme energievoorziening volop kansen voor de Nederlandse economie. De impact van digitalisering op economische groei is groot. Ongeveer een derde van de groei in de periode 1990-2013 was ICT-gedreven. Nieuwe digitale diensten en markten ontstaan en stellen hoge eisen aan de digitale infrastructuur. Dit alles vraagt onder meer om ruimte voor de toepassing van nieuwe digitale technologieën en bescherming tegen cyberdreiging. Het kabinet speelt hierop in met de Digitale Agenda. Ook voor de energietransitie zijn nieuwe technologieën voor energieopwekking en verbetering van bestaande technologieën cruciaal. Dit alles vraagt om een gezamenlijke inzet van ondernemers, bedrijven, burgers, kennisinstellingen en de overheid. Zo werken we samen aan duurzame economische groei.

Dit resulteert in werkgelegenheid, welvaart en welzijn voor huidige en toekomstige generaties.

H.G.J. Kamp
Minister van Economische Zaken

De belangrijkste conclusies uit de MEV 2017

1 Samenvatting

De wereldeconomie en wereldhandel groeien dit en volgend jaar voorzichtig. In 2017 wordt de Europese economische groei gedrukt door de toegenomen onzekerheid als gevolg van het referendum over de Brexit. De inflatie in het eurogebied blijft heel laag, doordat er nog veel onbenutte productiecapaciteit is, maar loopt volgend jaar iets op onder invloed van de licht stijgende olieprijs. Problemen in de Europese bankensector en onzekerheid over de ontwikkeling van de Chinese economie vormen neerwaartse risico's voor de wereldeconomie. Positieve risico's voor de Nederlandse economie zijn van binnenlandse herkomst. De Nederlandse economie blijft gestaag groeien met 1,7%, ondanks een drukkend effect van het referendum over de Brexit en de lagere gasproductie in 2017. De investeringsgroei is dit jaar groot en vlakt volgend jaar af. De overheidsbestedingen dragen ook bij aan de groei, mede dankzij een positieve impuls vanuit de begroting voor 2017. De werkloosheid daalt dit jaar naar 6,2% en stabiliseert in 2017. De toename van de koopkracht met 1% is volgend jaar lager dan dit jaar. De positieve beleidsimpuls op de koopkracht is volgend jaar kleiner dan dit jaar en de inflatie is hoger bij een gelijke contractloonsstijging. De koopkracht van werkenden en uitkeringsgerechtigden komt op 1,1% uit en die van gepensioneerden op 0,7%. Het overheidstekort neemt af naar 1,1% bbp dit jaar en 0,7% bbp in 2017. Deze afname wordt vooral veroorzaakt door toenemende belastinginkomsten.

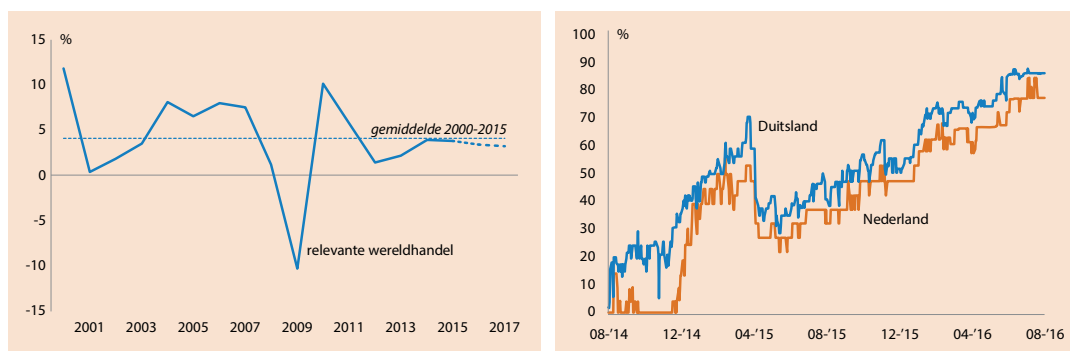
De Nederlandse economie groeit in de periode 2018-2021 met gemiddeld 1,7% per jaar. Dit maakt een lichte daling van de werkloosheid naar 5,5% in het eindjaar mogelijk. De rente en inflatie lopen licht op, maar blijven laag. De overheidsbegroting schrijft zwarte cijfers, met een positief EMU-saldo van 0,9% in 2021, een schuld die afneemt naar 52% en een houdbaarheidsoverschot van 0,4%.

1.1 Samenvatting en inleiding

Mondiale economie

De uitslag van het referendum over de Brexit, die financiële markten wereldwijd verrast heeft, betekent dat een neerwaarts risico voor de Europese economie zich daadwerkelijk heeft gemanifesteerd. Op korte termijn leidt de uitslag van het referendum tijdelijk tot een toename van de economische en politieke onzekerheid. Deze onzekerheid heeft een negatief effect op de handel, maar ook op consumptie en investeringen. De economie van het VK wordt het hardst geraakt, de groei vertraagt naar 1,3% dit jaar en 0,8% volgend jaar. Landen die veel handelen met het VK, zoals Ierland en Nederland, ondervinden een relatief groot effect. Dit is ook het geval voor landen in Zuid-Europa waarvan de economie toch al kwetsbaar is (Italië, Portugal) en die nog kampen met problemen in de bankensector; Europese bankenaandelen zijn flink gedaald sinds het referendum. De economische groei van het eurogebied wordt volgend jaar met 0,2%-punt gedrukt door deze toegenomen onzekerheid (zie het kader voor een toelichting) en komt uit op 1,6% dit jaar en 1,5% volgend jaar.

Figuur 1.1 Voorzichtige groei relevante wereldhandel (links); aandeel overheidsobligaties met negatieve rente stijgt (rechts)

Bron: CPB, Thomson Reuters Datastream, eigen berekening ([link](#)).

Dit dempende effect op de groei komt bovenop een toch al voorzichtig groeiende mondiale economie en wereldhandel, terwijl het monetair beleid uitzonderlijk ruim is. De lage groei in opkomende economieën drukt de mondiale groei in vergelijking met het verleden. Anderzijds lijkt in een aantal landen de bodem bereikt (Brazilië) en hebben andere landen (Rusland) profijt van de licht stijgende olieprijs. De Chinese economie blijft een onzekere factor. De aanzienlijk lagere groei van de Chinese economie ten opzichte van die in de afgelopen jaren drukt de mondiale groei, wel wijzen recente indicatoren van economische activiteit op iets beter dan verwachte prestaties. De productiviteitsgroei in de meeste geavanceerde economieën blijft traag, en de inflatie lager dan de doelstelling, als gevolg van overcapaciteit en de sterk gedaalde grondstoffen- en energieprijzen. De vooruitzichten voor de Amerikaanse economie blijven overwegend positief, voor dit en volgend jaar wordt een groei van 2,1% en 2,4% verwacht. De relevante wereldhandel laat een gestage groei zien die enigszins onder het meerjarig gemiddelde ligt (figuur 1.1 links). In 2017 is de groei iets lager, mede als gevolg van het referendum over de Brexit.

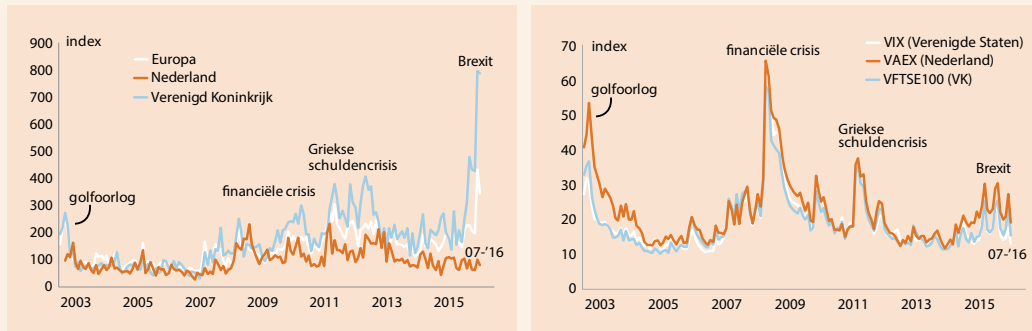
Onzekerheid na Brexitreferendum

De uitkomst is bekend: de meerderheid van de Britten heeft gestemd voor vertrek uit de EU. Vervolgens is nog veel onzeker: het moment waarop het VK uit de EU stapt, het moment waarop er een overeenkomst wordt gesloten over een nieuw regime en over hoe zo'n regime eruit gaat zien. Hoewel er in feite nog weinig veranderd is na de *leave vote* – het VK maakt nog steeds deel uit van de EU – heeft die onzekerheid wel al gevolgen voor de raming.

Economische gegevens waarop ramingen gebaseerd worden en die richting geven, zijn vooralsnog zo kort na de *leave vote* schaars. De (inter-)nationale instituten die ramingen hebben gemaakt na 23 juni, hebben allemaal aannames moeten maken. De meeste gaan uit van de volgende effecten op de korte termijn. Ten eerste een verzwakking van de Britse economie door uitgestelde investeringen en consumptie. Samen met een depreciatie van het Britse pond leidt dit tot afname van de netto-uitvoer naar het Verenigd Koninkrijk. Ten tweede temperen onzekerheid over de modaliteiten van de nieuwe relatie tussen de EU en het VK en onzekerheid over de toekomst van de Europese integratie in het algemeen de investeringsgroei in het eurogebied.

Een aantal economische effecten was wel meteen merkbaar in het VK na de *leave vote*. Zo zakten op 24 juni de beurskoersen in het VK met iets meer dan 3%, daalde de wisselkoers van het pond met 10% ten opzichte van de dollar en kregen het producenten- en consumentenvertrouwen een knauw. In Europa waren de economische effecten minder zichtbaar, hoewel de volatiliteit van de AEX (de VAEX) en vooral de beleidsonzekerheidsindicator voor Europa wel piekten (zie figuur).

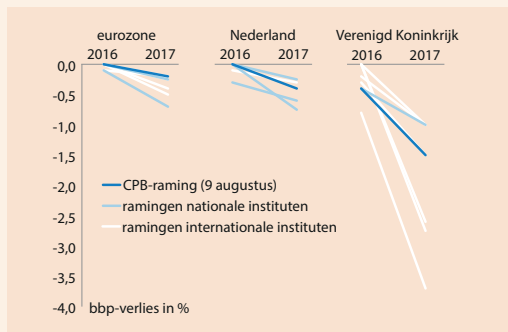
Beleidsonzekerheid en de VIX pieken na *leave vote* op 23 juni

Bron: Datastream; "Measuring Economic Policy Uncertainty" by Scott R. Baker, Nicholas Bloom and Steven J. Davis at www.PolicyUncertainty.com.

Als gevolg van de lagere groei in het VK, de depreciatie van het pond en de toegenomen onzekerheid komt de groei in Nederland 0,4%-punt lager uit in 2017. Deze raming van de kortetermijneffecten van de Brexit liggen in lijn met die van andere (inter-)nationale instituten (zie figuur).

Inschatting van de economische gevolgen van de *leave vote*

Bron: [Rabobank \(3 augustus\)](#), [ING \(12 augustus\)](#), [ABN Amro \(1 juli\)](#), [Consensus Forecast \(augustus\)](#), [EC \(25 juli\)](#), [ECB/SPF \(augustus\)](#), [IMF \(19 juli\)](#), [Institute of International Finance \(augustus\)](#).

In een aantal geavanceerde economieën is sprake van negatieve rentes tegen de achtergrond van het zeer ruime monetaire beleid en lage groeivoorzichten. Het gestage herstel van de economie gaat gepaard met een voorzichtige groei van de consumptie in combinatie met spaaroverschotten. Het monetaire beleid in het eurogebied, de VS en Japan blijft zeer ruim om de economie te stimuleren. De effecten op de wisselkoers van het monetaire beleid van de ene centrale bank worden meegenomen bij de beleidsbepaling van de andere (de wisselkoers als instrument in de concurrentie). Beleidsrentes en depositorentes in het eurogebied en in een aantal Europese landen zijn negatief. Sinds 2014 neemt het aandeel Nederlandse en Duitse overheidsobligaties met een negatief rendement snel toe, inmiddels is van circa 85% van deze overheidsobligaties het rendement negatief (zie figuur 1.1 rechts). Beleggers houden ondanks de negatieve rentes deze obligaties aan omdat zij verwachten dat de huidige situatie met lage groei, lage inflatie en lage rentes nog een tijd zal aanhouden en zij op zoek zijn naar een veilige belegging. Banken zijn verplicht een deel van hun vermogen in overheidsobligaties aan te houden en institutionele beleggers willen dit graag in verband met het risicoprofiel.

Negatieve nominale rentes zijn zeer uitzonderlijk. Er is nog weinig ervaring met de effecten ervan. Als lagere rentes door banken worden doorberekend, vormen zij in theorie een stimulans voor bedrijven en huishoudens om over te gaan op consumptie of investeringen. In de praktijk zijn *wholesalerentes* gedaald en *retailrentes* in een aantal gevallen ook, waardoor de vraag wordt ondersteund. Doordat kapitaal elders op zoek gaat naar hogere rendementen, is het aannemelijk dat negatieve rentes de eurokoers drukken, waardoor invoer duurder wordt en uitvoer wordt gestimuleerd. Maar er zijn ook grenzen aan de effectiviteit van negatieve rentes. Naarmate het rendement negatiever wordt en de situatie langer aanhoudt, zal de 'matras' of de aanschaf van een kluis voor kleine beleggers een aantrekkelijker alternatief worden. Het verdienmodel van banken komt onder druk en levensverzekeraars en pensioenfondsen die afhankelijk zijn van renderende en veilige beleggingen, krijgen het moeilijk. Ook zal de vlucht naar meer risicovolle beleggingen met een hoger rendement toenemen en dat kan leiden tot bubbels. Substantieel negatieve rentes lijken op langere termijn moeilijk houdbaar.

De inflatie in het eurogebied blijft dit jaar heel laag, doordat de productiecapaciteit nog niet volledig wordt benut en er nauwelijks sprake is van inhaalgroei. De werkloosheid in het eurogebied neemt wel af, maar ligt nog ver boven het langjarige gemiddelde. Daarmee is er weinig opwaartse druk op de lonen en prijzen. Daarnaast is de inflatie laag als gevolg van de doorwerking van gedaalde energie- en grondstoffenprijzen. De daling van de olieprijs is inmiddels omgeslagen in een lichte stijging onder invloed van een beperking van het overaanbod, doordat niet-OPEC landen (zoals de VS en Canada) hun productie beperken. In 2017 nemen de olieprijsen toe en dit heeft volgend jaar een licht positief effect op de inflatie.¹

¹ Dit is een technische veronderstelling, gebaseerd op het gemiddelde van de futures voor de olieprijs in week 28. Ook de technische ramingen voor wisselkoers en rente zijn gebaseerd op de realisaties in deze week.

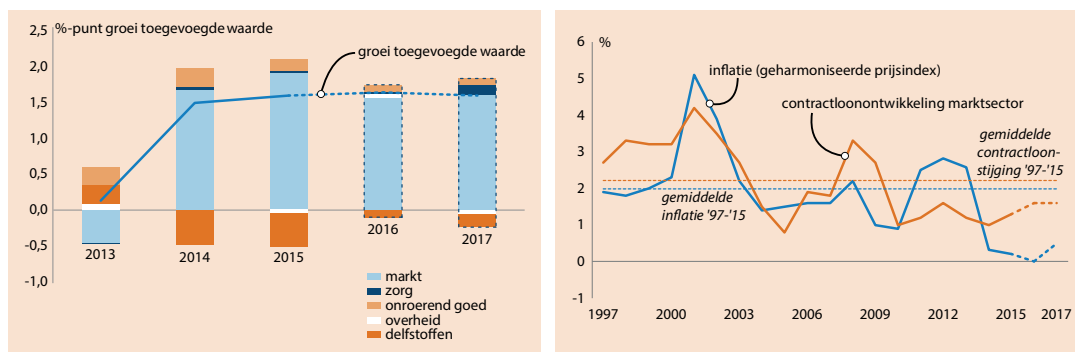
De financiële markten zijn na de turbulentie als gevolg van het Brexit referendum weer wat tot rust gekomen. Europese aandelenbeurzen zijn begin september na een aanvankelijke daling terug op of boven het niveau waar zij op 23 juni stonden, met uitzondering van de Europese bank aandelen. De koers van het Britse pond is ongeveer 10% lager ten opzichte van de dollar en de euro. Op de euro-dollar koers was er ook direct na het bekend worden van de uitslag van het referendum nauwelijks effect.

De neerwaartse risico's voor de wereldwijde economische groei overheersen. In het Europese bankensysteem zijn er nog steeds onopgeloste *legacy* problemen, vooral in het Italiaanse bankwezen. Als deze zich materialiseren, bestaat ook het risico dat de overheidsschuld weer problematisch wordt. Daarnaast vormt de financiële situatie van Deutsche Bank een stabiliteitsrisico voor het Europese financiële systeem. In China bestaat een kans op een abrupte correctie van de door schuldpbouw gedreven groei. Een substantieel lagere groei van de Chinese economie is een risico voor de wereldeconomie. Bij een grote negatieve schok raakt bovendien de gereedschapskist van de monetaire beleidsmakers steeds leger (de rente kan niet of nauwelijks lager) en slechts een aantal landen heeft de budgettaire ruimte om een dergelijke schok op te vangen. De onrustige politieke situatie in Turkije zou de afspraak over vluchtelingenopvang in gevaar kunnen brengen. Als daardoor de asielmigratie sterk toeneemt, kan dat afspraken over vrij verkeer in Europa (Schengen) onder druk zetten, met negatieve economische effecten. Positieve risico's voor de Nederlandse economie zijn van binnenlandse herkomst.

De Nederlandse economie

De Nederlandse economie blijft gestaag groeien, ondanks een drukkend effect van het referendum over de Brexit en de lagere gasproductie volgend jaar. De grotere onzekerheid na het referendum en de lage groei in het VK drukt de groei van de Nederlandse economie volgend jaar met 0,4%-punt (zie kader). Dit wordt voor ongeveer twee derde veroorzaakt door de lagere groei van de relevante wereldhandel. De rest van het effect wordt veroorzaakt doordat ook de binnenlandse bestedingen minder toenemen door de grotere onzekerheid. Het besluit om het plafond voor gasproductie in het Groningenveld verder te verlagen, drukt de groei volgend jaar met 0,2%-punt (figuur 1.2 links). Er is nog onbenutte productiecapaciteit en dus ook weinig druk op lonen en prijzen (figuur 1.2 rechts).

Figuur 1.2 Verlaging gasproductie drukt groei (links): lage groei lonen en prijzen (rechts)

Bron: CBS, eigen berekeningen ([link](#)).

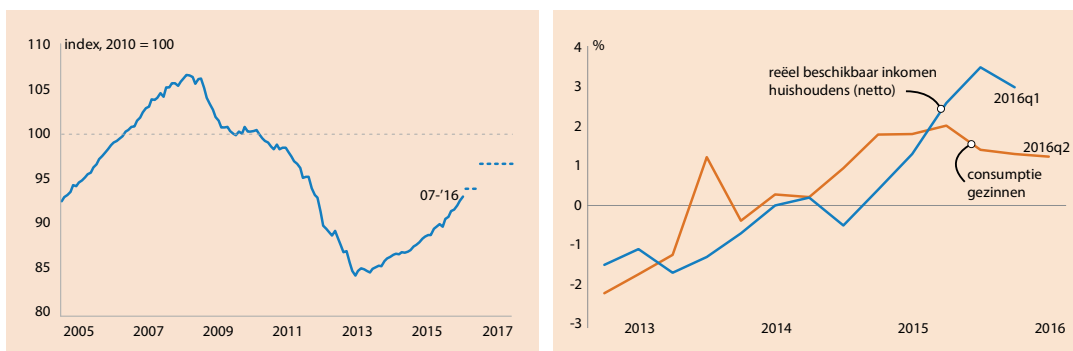
Tabel 1.1 Kerngegevens voor Nederland, 2012-2017

	2012	2013	2014	2015	2016	2017
mutaties per jaar in %						
Internationale economie						
Relevant wereldhandelsvolume goederen en diensten	1,4	2,2	3,9	3,8	3,4	3,2
Concurrentenprijs (a)	5,3	-3,2	-1,3	6,0	-2,2	1,2
Olieprijs (dollars per vat)	111,7	108,7	99,0	52,5	43,7	51,4
Eurokoers (dollar per euro)	1,28	1,33	1,33	1,11	1,11	1,11
Lange rente Nederland (niveau in %)	1,9	2,0	1,5	0,7	0,2	0,1
Volume bbp en bestedingen						
Bruto binnenlands product (bbp, economische groei)	-1,1	-0,2	1,4	2,0	1,7	1,7
Consumptie huishoudens	-1,2	-1,0	0,3	1,8	1,3	1,8
Consumptie overheid	-1,3	-0,1	0,3	0,2	0,8	1,0
Investeringen (inclusief voorraden)	-6,2	-3,9	3,2	6,2	5,0	3,8
Uitvoer van goederen en diensten	3,8	2,1	4,5	5,0	3,2	3,1
Invoer van goederen en diensten	2,7	1,0	4,2	5,8	3,7	3,8
Prijzen, lonen en koopkracht						
Prijs bruto binnenlands product	1,4	1,4	0,1	0,1	0,5	0,9
Uitvoerprijs goederen en diensten, exclusief energie	1,4	-0,1	-1,0	0,2	-1,5	0,9
Prijs goederenimport	3,2	-1,9	-2,7	-5,1	-3,7	2,1
Inflatie, geharmoniseerde consumentenprijsindex (hicp)	2,8	2,6	0,3	0,2	0,0	0,5
Contractloon marktsector (c)	1,6	1,2	1,0	1,3	1,6	1,6
Koopkracht, statisch, mediaan alle huishoudens	-1,9	-1,3	1,3	1,1	2,8	1,0
Arbeidsmarkt						
Beroepsbevolking	1,5	0,8	-0,4	0,4	0,3	0,7
Werkzame beroepsbevolking	0,6	-0,8	-0,6	1,0	1,0	0,8
Werkloze beroepsbevolking (in duizend personen)	516	647	660	614	555	555
Werkloze beroepsbevolking (niveau in % beroepsbevolking)	5,8	7,3	7,4	6,9	6,2	6,2
Marktsector (b)						
Productie	-1,2	-0,7	2,4	2,8	2,2	2,3
Arbeidsproductiviteit (per uur) (c)	-0,1	0,4	1,6	1,6	0,6	1,4
Werkgelegenheid (in uren) (c)	-1,2	-1,1	0,8	1,2	1,6	0,9
Loonvoet (per uur) (c)	2,9	1,7	0,8	0,2	2,3	2,0
Arbeidsinkomensquote (niveau in %)	78,4	79,1	78,7	77,1	78,1	78,1
Overig						
Individuele spaarquote (in % beschikbaar inkomen) (d)	-0,4	-0,7	-1,4	0,2	2,2	1,7
Saldo lopende rekening (niveau in % bbp)	10,2	10,2	8,5	8,5	8,7	8,2
niveau in % bbp						
Collectieve sector						
EMU-saldo	-3,9	-2,4	-2,3	-1,9	-1,1	-0,7
EMU-schuld (ultimo jaar)	66,4	67,7	67,9	65,1	63,3	61,8
Collectieve lasten	36,0	36,5	37,5	37,7	38,2	38,7
<p>(a) Goederen en diensten, exclusief grond- en brandstoffen.</p> <p>(b) Bedrijven exclusief zorg, delfstoffenwinning en onroerendgoedsector.</p> <p>(c) Het CPB gebruikt met ingang van het <i>CEP 2016</i> gewerkte uren in plaats van arbeidsjaren als maatstaf voor de input van arbeid. Dit heeft gevolgen voor de cijfers over loonvoeten en werkgelegenheid. Hierover is een CPB Achtergronddocument met meer toelichting beschikbaar.</p> <p>(d) Niveau; beschikbaar gezinsinkomen is inclusief collectieve besparingen. De individuele spaarquote valt in 2017 0,6%-punt lager uit door de verwerking van pensioen in eigen beheer, zie het kader in hoofdstuk 1.</p>						

Alle bestedingscategorieën dragen bij aan de groei. De consumptie groeit dit jaar bij een sterke toename van het besteedbaar inkomen. De investeringsgroei is dit jaar groot en vlakt volgend jaar af. De overheidsbestedingen dragen ook bij aan de groei, mede dankzij een positieve impuls vanuit de begroting voor volgend jaar. De positieve bijdrage van de uitvoer valt volgend jaar wat terug doordat de relevante wereldhandel minder snel groeit. Negatieve risico's voor de groei komen vooral uit de onzekere internationale omgeving. Binnenslands is het denkbaar dat de groei van de werkgelegenheid hoger en de werkloosheid lager uitvalt dan nu in de raming besloten ligt (zie het kader over werkloosheid in hoofdstuk 2). Ook op de woningmarkt bestaat de kans op een ontwikkeling die positiever uitvalt dan in voorliggende raming is voorzien.

De woningmarkt herstelt snel, met een snelle toename van de huizenprijzen (figuur 1.3 links). Het aantal te koop staande woningen daalt en de vraag naar woningen blijft toenemen, door demografische ontwikkelingen zoals de toename van het aantal huishoudens. Transactieaantallen zijn terug op het niveau van vóór de crisis en zullen ook dit en volgend jaar blijven toenemen. Er blijven wel flinke regionale verschillen in het herstel van de prijzen. In Utrecht en Noord-Holland is het aantal te koop staande woningen sinds 2013 gehalveerd, in andere provincies is de daling pas recent begonnen. De productie van nieuwbouwwoningen is nog laag in vergelijking met het niveau van vóór de crisis, waardoor het aantal gereed gekomen woningen en het totaal van te koop staande nieuwbouwwoningen ook laag blijven. Dit draagt bij aan het herstel van de prijzen. De snel toenemende huizenprijzen leiden tot positieve vermogenseffecten die een impuls geven aan de consumptie.

Figuur 1.3 Stijging huizenprijzen zet door (links): consumptiegroei gematigd ondanks forse inkomensgroei (rechts)

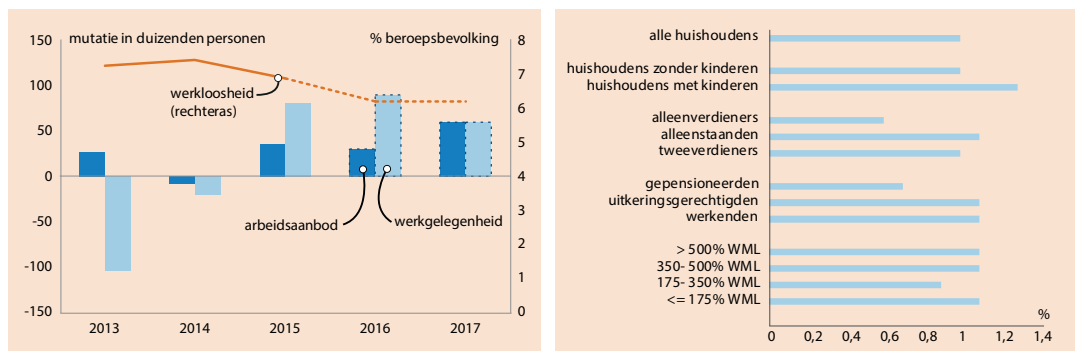
Bron: CBS, eigen berekeningen ([link](#)).

De consumptie blijft dit jaar achter bij het beschikbaar inkomen (figuur 1.3 rechts) en de besparingen nemen toe. Met name dit jaar neemt het beschikbaar inkomen snel toe, onder andere door de lastenverlichting in het 5 miljard-pakket en de toename van de werkgelegenheid en de reële lonen. Tot nog toe is dit hogere beschikbaar inkomen slechts deels geconsumeerd en voor een belangrijk deel gespaard. Volgend jaar is de toename van het beschikbaar inkomen kleiner, doordat de positieve beleidsimpuls op de koopkracht kleiner is en door de tragere groei van de werkgelegenheid. Volgend jaar wordt een groter

deel van de groei van het beschikbaar inkomen geconsumeerd en wordt de consumptie ook ondersteund door de toename van het huizenvermogen. De ontwikkeling van de pensioenpremies en -uitkeringen drukt het beschikbaar inkomen. De daling van de premies dit jaar wordt meer dan gecompenseerd door een stijging volgend jaar in reactie op de lage rentestand. In beide jaren worden de pensioenuitkeringen (gemiddeld genomen) niet geïndexeerd.

De inhaalslag die de investeringen in de afgelopen twee jaar hebben gemaakt, heeft de investeringsquote teruggebracht op het langjarig gemiddelde. Onzekerheid over economische vooruitzichten remt de groei van de investeringen. Door de lage rente zijn de kapitaalkosten laag en neemt de vraag naar krediet toe, zowel van grote bedrijven als van het mkb. Tegelijkertijd neemt de bancaire kredietverlening aan bedrijven nog steeds af en ligt deze nu ongeveer 3% lager dan een jaar geleden. Per saldo vlakt de investeringsgroei volgend jaar af naar 3,8%.

Figuur 1.4 Werkgelegenheid, arbeidsaanbod en werkloosheid (links): koopkracht stijgt volgend jaar voor alle groepen (rechts)

Bron: CBS, eigen berekeningen ([link](#)).

De werkgelegenheid is in de eerste helft van dit jaar snel gestegen en heeft geleid tot een daling van de werkloosheid. In de ramingsperiode valt de groei van de werkgelegenheid wat terug bij een enigszins oplopende arbeidsproductiviteit en een constante groei van de productie in de markt. Dit jaar is de groei van de werkgelegenheid, die geheel plaatsvindt in de marktsector, nog ruim voldoende om het arbeidsaanbod te absorberen. Hierdoor daalt de werkloosheid van 6,9% naar 6,2%. De groei van de werkgelegenheid in de markt en de zorg is in 2017 nog maar net voldoende om de groei van het arbeidsaanbod op te vangen, waardoor de werkloosheid volgend jaar stabiliseert (figuur 1.4 links). De onzekerheid over de daling van de werkloosheid vloeit voort uit de onzekerheid over het economisch herstel, over de snelheid waarmee het teruggetrokken arbeidsaanbod terugkeert op de arbeidsmarkt en over de toename van de arbeidsproductiviteit (zie het kader in hoofdstuk 2). Als werkgelegenheid en bbp sneller toenemen, kan de werkloosheid ook verder dalen dan nu in de raming is voorzien.

De reële loonvoet in de marktsector neemt dit en volgend jaar naar verwachting meer toe dan de arbeidsproductiviteit bij relatief hoge winsten van bedrijven. De contractlonen in de

markt, die de afgelopen jaren een bescheiden ontwikkeling kenden (zie figuur 1.2 rechts), stijgen dit en volgend jaar met 1,6%. De contractloonontwikkelingen in de zorg en bij de overheid volgen die van de marktsector. In de periode 2011-2014 was de loongroei bij de overheid beperkt door kortingen op de groei van het loonbudget. Dit werd echter bijna geheel gecompenseerd door een gelijktijdige toename van de incidentele lonen (zie kader in hoofdstuk 2). Vanuit dat perspectief is er dit en komend jaar – afgezien van de doorwerking van het afgesloten loonakkoord dit jaar – dus weinig reden te veronderstellen dat de contractloonstijging bij de overheid zal afwijken van die in de marktsector. De inflatie blijft dit jaar en volgend jaar zeer laag, in lijn met de lage inflatie in het eurogebied. Volgend jaar trekt de inflatie door stijgende energie- en invoerprijzen iets aan tot 0,5%.

In beide jaren is de koopkracht positief voor alle groepen. Zowel in 2016 als in 2017 ligt de contractloonstijging flink boven de inflatie en dat geeft een positieve impuls aan de koopkracht van het mediane huishouden. Dit jaar draagt ook het 5 miljard-pakket bij aan de stijging van de koopkracht en komt de stijging van de mediane koopkracht uit op 2,8%. Volgend jaar is de toename van de koopkracht duidelijk lager, doordat de positieve beleidsimpuls op de koopkracht kleiner is en doordat de inflatie wat hoger is bij een gelijke contractloonstijging. Het koopkrachtpakket waartoe het kabinet heeft besloten, heeft komend jaar een positief effect. De belangrijkste maatregelen in dit pakket zijn de verhoging van de algemene heffingskorting, de ouderenkorting, de zorgtoeslag en het kindgebonden budget. Daarnaast vervalt de (eerder voorgenomen) bezuiniging op de huurtoeslag en wordt de huurtoeslag verder verhoogd. Dit wordt deels gefinancierd met een minder grote verhoging van de arbeidskorting. De mediane koopkrachtstijging komt volgend jaar op 1,0%. De koopkracht van werkenden en uitkeringsgerechtigden komt op 1,1% en die van gepensioneerden op 0,7%. Uitkeringsgerechtigden hebben vooral profijt van de intensiveringen in de zorg- en huurtoeslag. Gepensioneerden profiteren onder andere van de verhoging van de ouderenkorting en de zorg- en huurtoeslag.

Overheidsfinanciën

Het overheidstekort neemt af naar 1,1% bpb dit jaar en 0,7% bpb in 2017. Deze afname wordt vooral veroorzaakt door toenemende belastinginkomsten. Dit jaar is sprake van een flinke meevaller in de vpb die doorzet naar volgend jaar. Een mogelijke verklaring is dat de meeste te compenseren verliezen die zijn ontstaan tijdens de crisis, inmiddels zijn verrekend. Daarnaast is het bij de huidige rentes en wettelijke betaalregelingen voor bedrijven aantrekkelijk om hun belastingen zo vroeg mogelijk te betalen. Volgend jaar nemen de belastinginkomsten ook flink toe door de tijdelijke extra inkomsten als gevolg van de uitfasering van pensioen in eigen beheer voor directeuren-groootaandeelhouders (zie kader). De uitgaven nemen juist minder toe dan de groei van het (nominale) bpb. Dit is voor een belangrijk deel terug te voeren op de maatregelen in het Regeerakkoord. Bovendien dalen de rente-uitgaven door de lage rentestand. Ook de EU-afdrachten dalen dit jaar doordat de Nederlandse korting met terugwerkende kracht binnenkomt als gevolg van de ratificatie van het Eigen Middelenbesluit. De tekortvermindering wordt volgend jaar gedempt door het opwaartse effect van het pakket aan maatregelen voor 2017 waartoe het kabinet besloten heeft (zie kader). Ook de lagere gasbaten, zowel door de daling van de

gasprijs als door de verlaging van het gasplafond, dempen de tekortvermindering dit jaar. Volgend jaar valt het effect van de lagere productie weg tegen dat van de hogere gasprijs. Het geraamde overheidstekort is in 2016 en 2017 kleiner dan voorzien in het Regeerakkoord. De verbetering van het voor conjunctuur en incidenten gecorrigeerde structurele saldo is volgend jaar 0,1% bbp. De opdracht op grond van de Europese begrotingsregels is een verbetering van 0,4% bbp. De groei van de gecorrigeerde collectieve uitgaven is volgend jaar 0,7%. Op grond van de Europese begrotingsregels zouden deze uitgaven moeten dalen met 0,3%.

De overheidsschuld daalt snel verder, naar 61,8% bbp in 2017. De daling komt door het toenemende bbp (noemereffect), schatkistbankieren door lagere overheden en financiële transacties zoals de privatisering van ABN AMRO en ASR en de verkoop van SNS Propertize.

Pensioen in eigen beheer en de begroting 2017

Per 1 januari 2017 kan geen fiscaal gefaciliteerd pensioen in eigen beheer (PEB) meer worden opgebouwd. De PEB-maatregel betreft de afschaffing van de mogelijkheid voor dga's om pensioen op te bouwen in de eigen bv (a). Directeuren-groootaandeelhouders (dga's) kunnen hun opgebouwde pensioen in 2017, 2018 en 2019 met een fiscale korting afkopen. De korting is het hoogst in 2017 (34,5%) en daalt naar 19,5% in 2019. De dga kan ook besluiten om zijn pensioenpot te laten staan, of om te zetten naar een spaarvoorziening, maar hij of zij mag geen dotaties voor nieuwe pensioenrechten doen. In beide gevallen worden er pas na de pensioendatum uitkeringen gedaan.

Naar verwachting zal ruim een derde van de dga's overgaan tot afkoop van de pensioenvoorziening. Een deel van de PEB-voorzieningen heeft een dekkingsgraad die lager is dan 100% en staat dus onder water, waardoor afkoop niet mogelijk is. Ook zal een deel van de dga's niet kunnen afkopen, omdat zijn of haar (voormalige) partner niet mee wil tekenen. Van de overige dga's wordt verwacht dat een meerderheid zal overgaan tot afkoop van de pensioenvoorziening. Door het afkopen krijgen zij de vrije beschikking over hun pensioenvermogen met een forse belastingkorting. Het voordeel van afkopen is, door de dalende korting, in het eerste jaar het sterkst.

Door het naar voren halen van belastingontvangsten als gevolg van het afschaffen van de omkeerregel en de mogelijkheid om het PEB ineens af te kopen, heeft deze maatregel een positief effect op het EMU-saldo van naar verwachting 2,1 mld euro in 2017, 1 mld euro in 2018 en 0,9 mld euro in 2019 (b). De raming van de budgettaire effecten is erg onzeker, voornamelijk vanwege de inschatting van de gedragseffecten.

De maatregel leidt tot hogere betaalde belastingen en een lager beschikbaar inkomen, maar beïnvloedt de consumptie niet. Hierdoor komt de spaarquote in 2017 met 0,6 %-punt lager uit. Verondersteld is dat de consumptieve bestedingen niet verminderen door het lagere beschikbaar inkomen en ook niet worden vergroot doordat opgebouwd pensioenvermogen vrijkomt voor consumptie. De maatregel is dus in de raming verwerkt als een verschuiving tussen verschillende vermogensvormen, na verrekening van de latente belastingschuld.

De PEB-maatregel leidt incidenteel tot extra inkomsten, de meevallende vennootschapsbelasting ook in later jaren. Daarnaast worden uitgaven structureel verhoogd en wordt er lastenverlichting gegeven. Dit leidt tot een gunstiger koopkrachtbeeld voor ouderen en uitkeringsgerechtigden maar ook tot een lagere structurele werkgelegenheid. Voor het overige zijn middelen vrijgemaakt voor 'maatschappelijke prioriteiten' en voor het ontwerpbesluit verlaging gaswinningsplafond van het Groningenveld tot 24 mld m3.

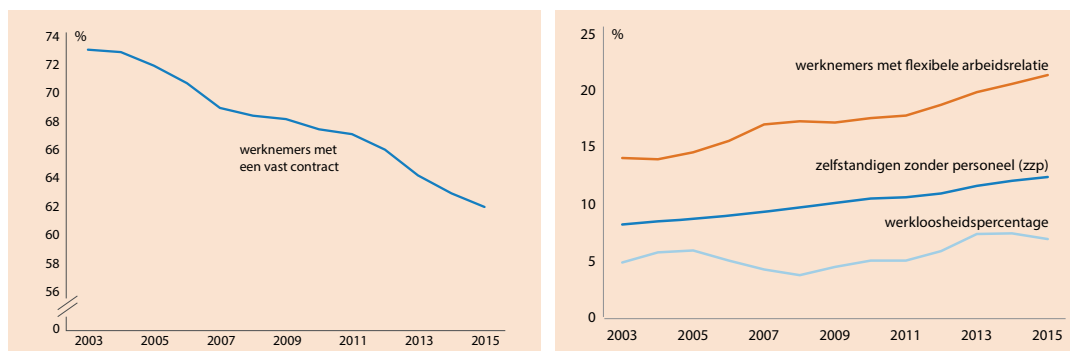
(a) Kamerbrief over pensioen in eigen beheer, 1 juli 2016 ([link](#)).

(b) De netto contante waarde van de maatregel is 62 mln euro. Het positieve effect wordt onder meer veroorzaakt door afschaffing van de omkeerregel voor een aantal pensioenvoorzieningen die nu onder water staan. Deze bv's maken wel gebruik van de belastingaftrek, maar zouden nooit overgaan tot de tot belastingplicht leidende pensioenuitkering.

1.2 Beschouwing

Het vaste contract is op zijn retour. Niet op het papier van de wetgeving, wel in de praktijk van de statistieken. Op de Nederlandse arbeidsmarkt gaat de flexibilisering onverminderd voort. Het aandeel vaste contracten in de werkgelegenheid daalt, het aandeel flexibele contracten en zzp stijgt (zie figuur 1.5). Het aantal flexibele contracten is vooral onder jongeren en laag opgeleiden sterk gestegen.² Is deze verandering structureel? En vergt deze verandering een beleidsrespons? Niet elke verandering is een verslechtering en niet elke verandering is voor eeuwig. Veel genoemde verklaringen die tot een berustende houding zouden kunnen leiden, houden evenwel niet eenvoudig stand. Hierna worden mogelijke verklaringen langsgelopen.

Figuur 1.5 Toename flexibilisering (links) heeft geen relatie met conjunctuur (rechts)

Bron: CBS ([link](#))

Een toenemende flexibilisering kan prima zijn als deze het gevolg is van voorkeuren van werkgevers en opdrachtgevers enerzijds en werknemers en opdrachtnemers anderzijds. Het beeld dat uit enquêtes verrijst, verschilt per contractvorm.³ Van de geënquêteerden met een tijdelijk contract, uitzendbaan of payrollcontract vindt 80 à 90 procent een vast contract belangrijk of heel belangrijk. Bij zzp'ers is dat veel minder; 73% van de zzp'ers wil bij voorkeur werken als zelfstandig ondernemer. Dat neemt niet weg dat er bij zzp'ers flinke dynamiek is; ruim een kwart van hen heeft ook een contract in loondienst of keert daar na verloop van tijd naar terug. Dit kan het gevolg zijn van veranderende voorkeuren, maar ook van het feit dat men niet succesvol is als zzp'er. Van de startende zzp'ers is na vier jaar ruim 60 procent nog actief als ondernemer.⁴

Een tweede verklaring zouden veranderende economische omstandigheden kunnen zijn die de vraag naar flexibele arbeid sterk doen toenemen. Technologische ontwikkelingen, globalisering en toegenomen concurrentie vragen meer wendbaarheid van werkgevers en opdrachtgevers. Dergelijke trends hebben een mondiaal karakter. Een internationale

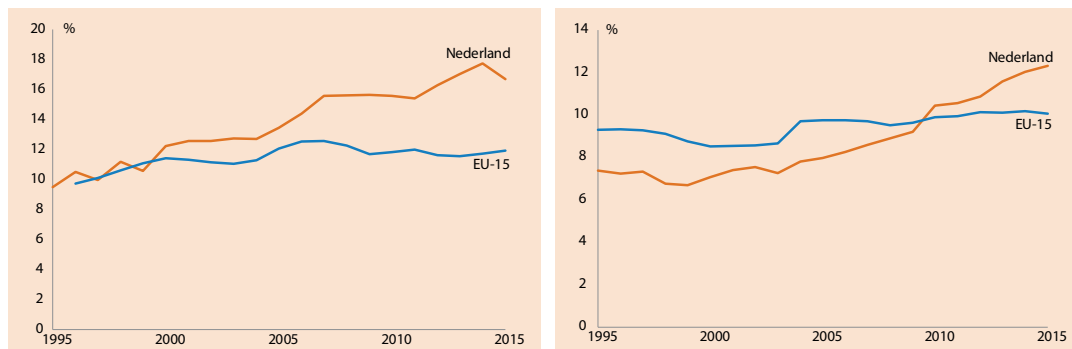
² Zie bijvoorbeeld het kader op blz. 46 van de *Macro Economische Verkenning 2016*.

³ Ecorys, Contractvormen en motieven van werkgevers en werknemers, 2013, tabel 3.5 en 3.6. Uitspraken zijn gegeven de bestaande arrangementen op bijvoorbeeld het terrein van de fiscaliteit en sociale zekerheid.

⁴ IBO Zelfstandigen zonder personeel, ministerie van Financiën, 2015 en Bosch, N., 2014, Succes als startende zelfstandige, CPB Achtergronddocument ([link](#)).

vergelijking laat echter zien dat de ontwikkeling op de Nederlandse arbeidsmarkt onmiskenbaar afwijkt van hetgeen in de ons omringende landen gebeurt (figuur 1.6). Het lijkt weinig aannemelijk dat Nederland op een geheel andere wijze wordt getroffen door de wereldwijde trends dan andere landen in Europa.⁵

Figuur 1.6 Aandeel tijdelijke werknemers (links) en zzp'ers (rechts) internationaal vergeleken

Bron: Eurostat. ([link](#))

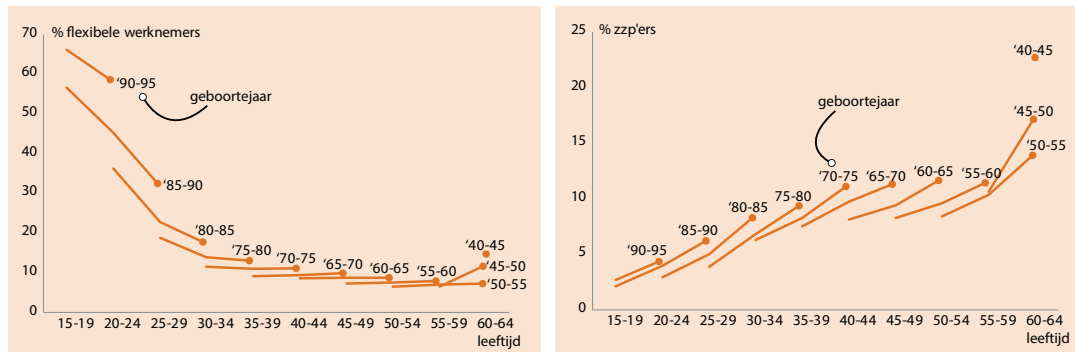
Een derde verklaring is dat flexibilisering een tijdelijk fenomeen is dat samenhangt met de stand van de conjunctuur. In economisch ongunstige tijden worden geen mensen aangenomen en als de economie aantrekt, beginnen werkgevers voorzichtigheidshalve eerst mensen aan te nemen op een flexibel contract. Ook hier is het ijs dun. Of de werkloosheid nu stijgt of daalt, het aandeel flexwerkers en zzp'ers groeit gestaag door; de conjunctuur heeft voor flexwerkers hoogstens effect op het tempo van die groei, en voor zzp'ers helemaal geen effect (figuur 1.5 rechts). Andersom kan een groot aandeel flex en zzp wel bijdragen aan het opvangen van schokken zonder dat de werkloosheid sterk oploopt: een mogelijke verklaring voor het feit dat de Nederlandse werkloosheid in de periode 2009-2013 in internationaal perspectief weinig is gestegen, is dat deze groep minder uren is gaan werken in plaats van werkloos te worden.⁶

Het bestendige karakter van de neergang van het vaste contract wordt ook weerspiegeld in de ervaringen van opeenvolgende cohorten (figuur 1.7). Als je jong bent, begin je steeds vaker op een flexibel contract, maar daar groei je uit, was lang de theorie. De cijfers laten zien dat weliswaar de kans op een vast contract toeneemt naarmate mensen ouder worden, maar ook dat de kans op een vast contract voor elk jonger cohort lager ligt. Voor zzp'ers geldt iets vergelijkbaars. De overstap naar het zzp-schap neemt toe in het tweede deel van het werkende leven. Ook hier valt op dat de kans op het zzp-schap voor elk recenter cohort werkenden hoger ligt.

⁵ Eurostat hanteert een licht andere definitie voor flexwerk dan het CBS. De keuze voor EU-15 is ingegeven door de wens vergelijkbare landen te selecteren met een zo lang mogelijke datareeks.

⁶ Zie bijvoorbeeld het kader op blz. 46 van het *CEP 2014* ([link](#)).

Figuur 1.7 Jongere cohorten vaker flex (links) en zzp'er (rechts)

Bron: CBS, eigen bewerkingen ([link](#)).

Als de flexibilisering niet vooral te verklaren valt uit preferenties van de werkenden, als er geen sprake is van een onontkoombare internationale trend en de ontwikkeling ook niet als tijdelijk te duiden valt, dan lijkt de manier waarop we in Nederland de zaken geregeld hebben, toch een belangrijke verklaring. Keuzes worden tenslotte niet in een institutioneel vacuüm gemaakt. Instituties kanaliseren het gedrag van deelnemers op de arbeidsmarkt. Regulering beoogt meer voorspelbaarheid en minder transactiekosten, bescherming tegen misbruik van marktmacht en kortzichtig gedrag en het tot stand brengen van risicosolidariteit. De invulling verschilt van land tot land. Zo kent Nederland een relatief hoge bescherming voor vaste contracten en een relatief groot verschil in bescherming tussen vaste en flexibele contracten. Ook is de dekking van ziekte en arbeidsongeschiktheid en van het tweedepijlerpensioen relatief breed, maar deze omvat niet of nauwelijks zzp'ers.⁷ Dit zet meer spanning op het stelsel. Regulering heeft in potentie baten voor alle spelers op de arbeidsmarkt, maar is vooral effectief als een goede balans is gevonden tussen de rechten en plichten van de uiteenlopende spelers, als deelnemers zich er niet aan kunnen, willen of moeten onttrekken. De stelselmatige en snelle toename van flexibele contracten en zzp-schap in Nederland suggereert een veranderende effectiviteit van de regulering.

Het vaste contract is op zijn retour. Een groeiend aantal werknemers ziet geen kans zijn voorkeursoptie van een vast contract te verzilveren. Deze kans is bovendien relatief laag voor groepen met een zwakke arbeidsmarktpositie. De voorzieningen voor mensen met een flexibel contract zijn magerder. Payrollcontracten bieden doorgaans minder bescherming, de regelingen voor werkloosheid en pensioenen met hun opbouwregimes en wachttijden zijn niet toegesneden op mensen met wisselende, onzekere contracten. De zzp'er is meer tevreden, maar de legitimatie voor de huidige fiscale faciliteiten is broos. Voor deze groep is er een relatief groot vertrouwen in de zelfredzaamheid en beperkte mogelijkheden voor een beroep op de risicodeling en solidariteit. Een herontwerp van de regulering startend vanaf de basis zou vermoedelijk een ander resultaat opleveren. Over hoe dan wel is veel debat mogelijk, zo is ook gebleken in de afgelopen jaren. De ervaring leert dat de kans op actie in Nederland het grootst is als iets in een Regeerakkoord is vastgelegd en er voldoende voorbereidende studies zijn verricht.⁸ Dat treft. De afgelopen periode is een flinke stapel

⁷ Zie bijvoorbeeld *Kansrijk Arbeidsmarktbeleid* (deel 1), hoofdstukken 3 en 4 ([link](#)).

⁸ Lejour, A.M., 2016, *De politieke economie van belastinghervormingen*, CPB Policy Brief 2016/08 ([link](#)).

studies geproduceerd en de verkiezingen zijn nakend.⁹ Geen woorden, maar daden, zouden ze in Rotterdam zeggen.

⁹ Studiegroep Duurzame groei, Kiezen voor duurzame groei, juli 2016 en IBO Zelfstandigen zonder personeel, ministerie van Financiën, 2015.

2 De economie in 2016 en 2017

De mondiale economische groei is aan het consolideren, waarbij opkomende en ontwikkelende economieën minder inhaalgroei laten zien dan in het verleden. De economische groei in het eurogebied stabiliseert in de ramingsperiode. De verwachting over de economische ontwikkeling in de eurozone wordt iets getemperd door de *leave vote* van het Verenigd Koninkrijk. De zich consoliderende mondiale economische groei heeft zijn weerslag op de internationale handel. De *global trade slowdown* bestendigt. Wereldwijd is de dalende trend van olie- en grondstofprijzen in 2016 tot stilstand gekomen en stijgen de prijzen in 2017 weer licht. De inflatie in de eurozone blijft echter laag en ver onder de ECB-doelstelling van iets onder 2% op middellange termijn. Ook de lange rente in het eurogebied blijft laag. Risico's bestaan uit problemen bij een aantal Europese banken, de steeds leger rakende gereedschapskist van de ECB, potentiële grote migratiestromen in Europa die weerstandsreacties uitlokken, en de olopemde schuldenlast in China.

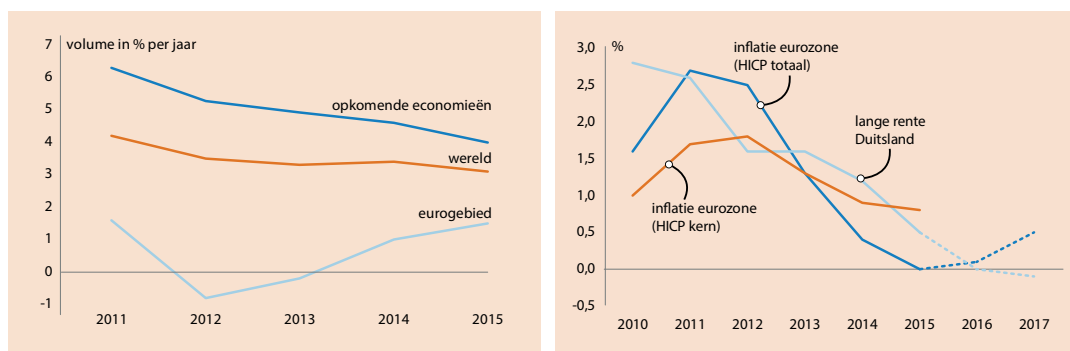
In Nederland zet het onderliggende herstel van de economie door, maar onzekerheden hebben negatieve effecten op de consumptie, de investeringen en de voor Nederland relevante wereldhandel. De economische groei loopt mede hierdoor terug van 2,0% in 2015 naar 1,7% dit en volgend jaar. Huishoudens hebben meer reëel beschikbaar inkomen, mede door de lage inflatie, maar dit wordt slechts deels uitgegeven. Het herstel van de woningmarkt versnelt, met sterk stijgende huizenprijzen en het aantal transacties op pre-crisisniveau. De werkloosheid neemt dit jaar af en blijft volgend jaar stabiel op 6,2%.

2.1 De internationale economie

De uitslag van het Britse referendum op 23 juni 2016 is een belangrijke ontwikkeling geweest in de internationale economie. Wat in de juniraming nog werd genoemd als een risico, is nu gerealiseerd en opgenomen in de raming, zie paragraaf 2.2 en het tekstkader in hoofdstuk 1 'Onzekerheid na Brexitreferendum'. Hoewel het Verenigd Koninkrijk in de ramingsperiode nog deel uitmaakt van de EU, is er onzekerheid over de toekomstige relatie van het Verenigd Koninkrijk met de EU.

De mondiale economische groei consolideerde de laatste jaren (zie figuur 2.1, links) maar zal in 2017 weer stijgen (zie tabel 2.1). De economische groei in de eurozone stabiliseert in de ramingsperiode. De verwachting over de economische ontwikkeling in de eurozone wordt iets getemperd door de *leave vote* van het Verenigd Koninkrijk. In de VS lijkt de economische groei ook te stabiliseren, zij het dat deze nog altijd boven die van het eurogebied ligt.

Figuur 2.1 Geconsolideerde mondiale groei (links) inflatie en rente in Europa zijn laag (rechts)

Bron: IMF, OESO, Thomson Reuters Datastream, eigen berekeningen ([link](#)).

De opkomende en ontwikkelende economieën zijn jarenlang de groeimotor van de wereld geweest. Alhoewel de groeivoet in deze regio's nog boven die van de wereld ligt, is de groeiversnelling er de laatste jaren uit. Deze regio's lijken zich wat groei betreft langzaam te bewegen naar een lager niveau (zie figuur 2.1, links). Er zijn wel verschillen tussen landen. De Indiase economie groeit hard, terwijl die van China vertraagt. Rusland en Brazilië kampen nog met zware recessies, al lijken deze de bodem te hebben bereikt.

De zich consoliderende mondiale economische groei heeft zijn weerslag op de internationale handel. De *global trade slowdown* bestendigt.¹⁰ De wereldhandel is lange tijd twee keer sneller gegroeid dan de wereldeconomie, maar de afgelopen jaren niet meer. Die groei wordt net iets boven die van de wereldeconomie geraamd voor de komende twee jaar. Dit heeft ook effect op de voor Nederland relevante wereldhandel. Deze krijgt daarnaast een neerwaartse deuk door de *leave vote* van het Verenigd Koninkrijk.

¹⁰ Zie *Centraal Economisch Plan 2016* ([link](#)).

Wereldwijd is de dalende trend van olie- en grondstofprijzen in 2016 tot stilstand gekomen en stijgen de prijzen in 2017 weer licht. Grondstoffenprijzen bewegen mee met de olieprijs, deels doordat zij door olieprijs worden beïnvloed en deels doordat zij ook door economische conjunctuur worden beïnvloed. De olieprijs zijn flink gedaald in 2015 door enerzijds een zwakkere vraag uit opkomende economieën en anderzijds door een groter aanbod. Vooral de Verenigde Staten hebben de olieproductie en export flink opgevoerd in de afgelopen jaren. De OPEC lukt het vooralsnog niet om overeenstemming te krijgen over aanbodbeperkingen, ondanks een aantal pogingen daartoe. De daling van de olieprijs is omgeslagen in een stijging in 2016. De verwachting op basis van *futures* is dat de olieprijs verder stijgen in 2017 maar niet de hoogtes bereiken als in de jaren ervoor. Olieprijs zijn volatiel, een kleine verschuiving in vraag of aanbod heeft een groot effect op de prijs. De stijging van de olieprijs heeft te maken met een lichte afname van de olieproductie in niet-OPEC-landen.

Lage olieprijs hebben een aantal effecten. De aanhoudend lage prijs leidt tot steeds grotere problemen voor olie-exporterende landen. Rusland en Brazilië, die beide met een recessie kampen, worden hierdoor extra getroffen. Ook het rijke Saoedi-Arabië wordt geconfronteerd met veel lagere inkomsten, omdat de economie voor een groot deel afhankelijk is van olie. De lage olieprijs hebben daarnaast geleid tot het failliet gaan van een aantal oliebedrijven, met name in de VS. Ook Shell rapporteert slechte cijfers en zet de komende jaren niet in op nieuwe investeringen. Aan de positieve kant zijn lage olieprijs goed nieuws voor de meeste olie-importerende landen. Voor huishoudens leiden lage olieprijs tot lagere uitgaven voor energie en vervoer.

De inflatie in de eurozone blijft laag en ver onder de ECB-doelstelling van iets onder 2% op middellange termijn (zie figuur 2.1 rechts). Ook de inflatieverwachtingen op middellange termijn blijven laag. De gangbare maatstaf hiervoor, de 5-jaars 5-jaar forward inflatieswap, daalde de afgelopen drie jaar en staat eind augustus op 1,28%. De inflatie blijft laag mede door een zwakke bestedingsdruk in de eurozone. De ECB heeft in maart 2016 haar bestaande opkoopprogramma verder uitgebreid om de bestedingen aan te jagen. Het is daarbij de vraag in hoeverre QE nog effectief is als de (markt)rente de 0%-grens bereikt, wat die in 2016 doet, of zelfs onder de 0% duikt in 2017 (zie tabel 2.1).

De ECB heeft tijdens haar bijeenkomst in juli 2016 besloten de basisrentetarieven onveranderd te laten. De ECB gaat door met het opkoopprogramma tot maart 2017, en daarna zolang als noodzakelijk, in ieder geval totdat de Raad van Bestuur een duurzame aanpassing in het inflatiepad ziet in lijn met de doelstelling. Hoewel de inflatie in de eurozone laag is, is de reële rente door de lage rentestand nu negatief. Het aanhoudende en ruime monetaire ECB-beleid heeft echter ook het nadeel dat een afvlakkende rentecurve de winstgevendheid van Europese banken onder druk zet.¹¹

De neerwaartse risico's voor de wereldwijde economische groei overheersen. Zo is bij een grote negatieve schok de gereedheidskist van de monetaire beleidsmakers steeds leger (de

¹¹ Zie Claessens, S., N. Coleman en M. Donnelly, 2016, 'Low-for-long' interest rates and net interest margins of banks in Advanced Foreign Economies, IFDP Notes, 11 april 2016, [link](#).

rente kan niet of nauwelijks lager) en slechts een aantal landen heeft de budgettaire ruimte om een dergelijke schok op te vangen.

Daarnaast dragen in de nasleep van de Europese crisis veel Europese banken nog grote hoeveelheden probleemleningen met zich mee.¹² Het meest nijpend is dit in Italië, waar banken ongeveer 300 miljard euro aan probleemleningen op de balans hebben. Deze probleemleningen brengen risico's met zich mee voor de financiële stabiliteit en vormen een rem op de kredietverlening en de economische groei. Hierdoor kunnen de Italiaanse overheidsfinanciën ook onder druk komen te staan, al dient opgemerkt te worden dat falende banken volgens nieuwe Europese regels niet langer direct mogen worden gered met publiek geld (*bail-out*). De nieuwe regels schrijven voor dat private beleggers, en in dit geval dus ook Italiaanse huishoudens, in eerste instantie de kosten van falende banken moeten dragen (*bail-in*).

Naast twijfels over het Italiaanse bankwezen bestaan deze ook ten aanzien van de Deutsche Bank, die volgens de *Financial Times* kampt met lage winstgevendheid.¹³ Hoewel de Deutsche Bank de Europese bankenstresstest doorstond, haalde de Amerikaanse tak de door de FED gestelde stresstest niet. Het IMF¹⁴ heeft gesteld dat de Deutsche Bank een (stabiliteits-)risico voor de Duitse economie vormt, en daardoor een direct risico voor het Europese financiële systeem.

Andere Europese ontwikkelingen die een potentieel risico vormen, hebben te maken met migratie. Het vrij verkeer van personen staat onder druk. Migratie was een belangrijk thema in de *leave vote* in het Verenigd Koninkrijk. In andere Europese landen is er onrust over de vluchtelingenstromen; deze is alleen maar vergroot door een aantal terroristische aanslagen uit naam van IS in België, Frankrijk en Duitsland. De migratiestroom uit Syrië lijkt door de deal met Turkije gestremd, maar de oorlog in Syrië houdt aan. Turkije heeft geleden onder de coup poging die in juli is gepleegd. De nasleep zou de deal over de vluchtelingenopvang in gevaar kunnen brengen. Als de vluchtelingenstroom weer toeneemt in Europa, kan het Schengenverdrag onder druk komen te staan. De directe gevolgen van migratie op de Europese economie zijn beperkt. De potentiële gevolgen van protectionisme, bijvoorbeeld het uiteenvallen van Schengen, zijn veel groter.¹⁵

Ten slotte is op internationaal vlak de Chinese economie een potentieel risico voor de wereldhandel. China's groei, die lange tijd een van de internationale groeimotoren is geweest, gaat gepaard met een snel oplopende, grote schuldenlast. De huidige economische omstandigheden in China maken het moeilijk om deze snel af te bouwen. Tegelijkertijd lopen betaalachterstanden en het volume van probleemleningen op, waarvan de verwachting is dat deze niet worden afbetaald. De Chinese economie lijkt dus in toenemende mate op een 'schulden-bubbel' te zijn gegrond. Op een gegeven moment moet China hiervoor een

¹² Zie de CPB Risicorapportage Financiële Markten 2016 van het CPB, mei 2016, [link](#).

¹³ *Financial Times* 3 augustus 2016, Germany's banks suffering from chronic lack of profitability, [link](#).

¹⁴ Zie IMF, 2016, Germany Financial System Stability Assessment, IMF Country Report No. 16/189 June 2016, [link](#).

¹⁵ Zie kader 'Hervatting grenscontroles in Schengenlanden remt economische groei' bij het *CEP 2016*, [link](#).

oplossing vinden. Als deze bubbel voortijdig klappt, kan dit een groot effect hebben op de Chinese groei. Dit zal consequenties hebben voor de wereldhandel.

Tabel 2.1 Internationale kerngegevens

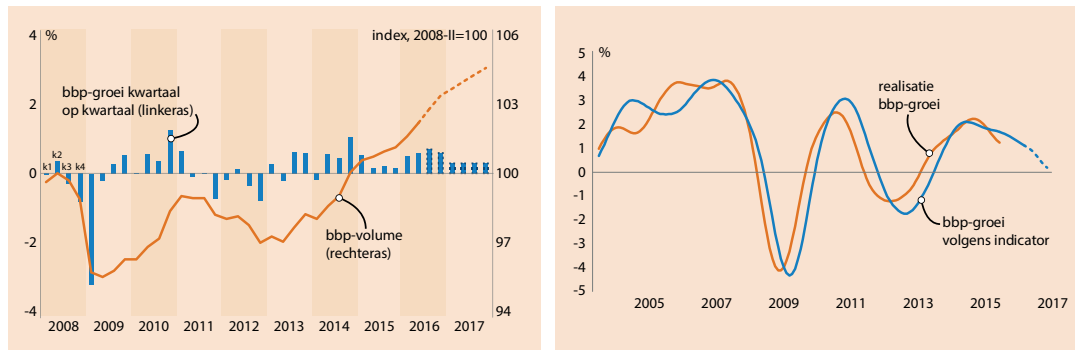
	2013	2014	2015	2016	2017
	mutaties per jaar in %				
Volumes					
Bbp wereld	3,3	3,4	3,1	3,1	3,5
- Eurogebied	-0,2	1,0	1,5	1,6	1,5
- Verenigde Staten	1,5	2,4	2,4	2,1	2,4
- Japan	1,4	-0,1	0,6	0,7	0,8
- China	7,7	7,0	6,9	6,7	6,2
Wereldhandelsvolume goederen en diensten	2,9	2,6	3,1	3,1	3,3
Relevante wereldhandel goederen en diensten	2,2	3,9	3,8	3,4	3,2
Prijzen					
Wereldhandelsprijzen (dollar)					
- Grondstoffen exclusief energie	-1,6	-8,6	-22,6	-1,9	3,7
- Energie	-3,0	-8,7	-47,0	-16,7	17,6
Inflatie eurozone (HICP)	1,3	0,4	0,0	0,1	0,5
Invoerprijs goederen exclusief energie (euro)	-0,6	-1,5	0,8	-3,2	0,4
Concurrentenprijs (euro) (a)	-3,2	-1,3	6,0	-2,2	1,2
	niveaus				
Overig					
Eurokoers (dollar per euro)	1,33	1,33	1,11	1,11	1,11
Olieprijs (dollar per barrel)	108,7	99,0	52,5	43,7	51,4
Lange rente Duitsland (%)	1,6	1,2	0,5	0,0	-0,1
(a) Goederen en diensten exclusief grond- en brandstoffen.					

2.2 De Nederlandse economie

2.2.1 Onzekerheden remmen economische groei

Het onderliggende herstel van de economie zet door, maar onzekerheden hebben tijdelijk negatieve effecten op de consumptie, de investeringen en de voor Nederland relevante wereldhandel. Ook verdere verlaging van de gasproductie tempert de economische groei, die terugloopt van 2,0% in 2015 naar 1,7% dit en volgend jaar (zie figuur 2.2).

Figuur 2.2 Bbp-groei zwakt af in 2017 (links), dit beeld wordt ondersteund door de conjunctuurindicator (rechts)

Bron: CBS, eigen berekeningen ([link](#)).

De ontwikkeling van de wereldhandel verloopt traag, de inflatie en rente in het eurogebied zijn uitzonderlijk laag. Onduidelijkheid na de *leave vote* verzwakt de Britse economie. Dit leidt in Nederland tot minder netto-uitvoer, wat wordt versterkt door de depreciatie van het pond. Tegelijkertijd blijven internationale risico's aanhouden, die economisch herstel verder zouden kunnen afremmen.

Nederlandse huishoudens hebben meer te besteden, maar zijn als gevolg van de onzekere economische vooruitzichten terughoudend met consumeren. Ook bedrijven zijn volgend jaar voorzichtiger met investeren, na twee jaar hoge investeringsgroei.

De economische groei is sinds 2014 weer positief, maar niet uitbundig. Groeicijfers zoals deze voor de crisis gebruikelijk waren, worden voorlopig niet gehaald. De kans dat de economie met 3% of meer gaat groeien is klein, minder dan 10% (zie kader). De arbeidsmarkt herstelt met horten en stoten – met lage groei van arbeidsaanbod en werkgelegenheid in het eerste kwartaal en sterke groei in het tweede kwartaal van dit jaar. Bedrijven zijn vanaf de tweede helft van dit jaar voorzichtig met het aannemen van nieuwe mensen, omdat zij onzeker zijn over hoe het economisch herstel doorzet. Een verdere daling van de werkloosheid blijft hierdoor uit. Op de woningmarkt blijft het herstel wel versnellen en is het aantal woningtransacties weer op pre-crisisniveau.

Onzekerheid rondom de raming

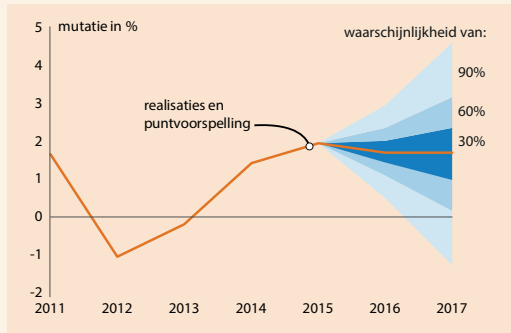
De raming kent diverse onzekerheden (a), zowel in de raming van de internationale economie, de inschatting van de stand van de conjunctuur, als de doorwerking van binnenlandse en buitenlandse ontwikkelingen op de Nederlandse economie. Onderstaande figuren maken een breder palet aan onzekerheden zichtbaar met *fan charts* rondom de puntvoorspelling voor de bbp-groei, HICP-inflatie, werkloosheid en het feitelijke EMU-saldo. De oranje lijn betreft de realisaties (2011-2015) en de puntvoorspellingen – de meest waarschijnlijke voorspelling – voor 2016 en 2017. Rondom het centrale pad wordt een waaier van betrouwbaarheidsintervallen getoond, waarbij de uitkomsten waarschijnlijker zijn naarmate ze dichter bij de dikgedrukte lijn liggen:

- 30% betrouwbaarheidsinterval dat loopt van het 35-65e percentiel, donkerblauw gebied,
- 60% betrouwbaarheidsinterval dat loopt van het 20-80e percentiel, donkerblauw + blauw gebied,
- 90% betrouwbaarheidsinterval dat loopt van het 5-95e percentiel, inclusief lichtblauw gebied.

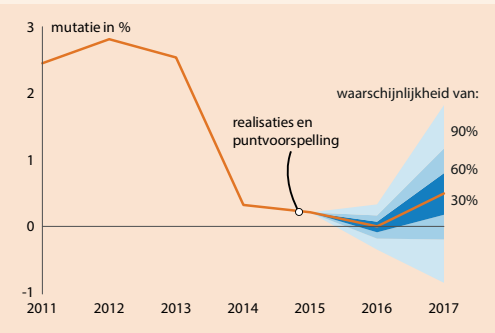
De kans is kleiner dan 20% dat de economie in 2017 in negatieve groei cijfers terechtkomt. Voor 2016 is het risico op prijsdaling reëel (ongeveer de helft), dit neemt in 2017 af tot een derde, vooral door licht oplopende olieprijsen. De derde figuur laat zien dat de kans kleiner dan een vijfde is dat de werkloosheid volgend jaar onder de 5% uitkomt. Het EMU-saldo, dat uitgebreid wordt toegelicht in hoofdstuk 3, heeft een kans op een surplus van meer dan 35%.

Onzekerheid rondom de raming geïllustreerd met fan charts

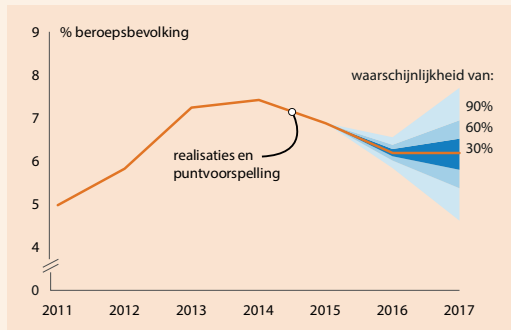
Bbp-groei

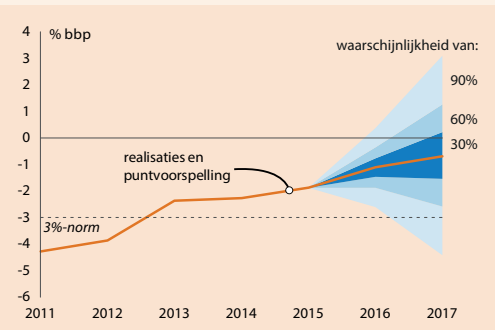
Inflatie (HICP)

Werkloosheid

EMU-saldo

Bron: CBS, eigen berekeningen ([link](#)).

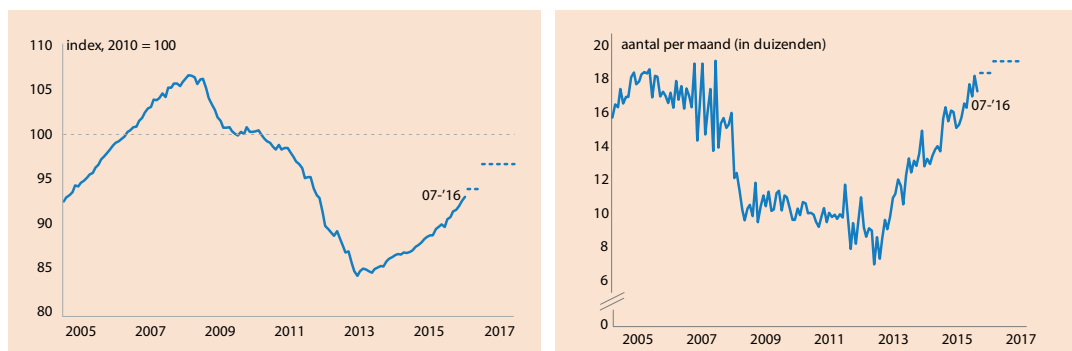
(a) Zie voor een toelichting Wind, J. de, K. Grabska en D. Lanser, 2015, Onzekerheid rondom CPB-ramingen, in kaart gebracht met *fan charts*, CPB Achtergronddocument ([link](#)).

2.2.2 Woningmarkt herstelt in hogere versnelling

De woningmarkt herstelt in toenemende mate, waarbij de huizenprijzen in 2016 en 2017 sterk blijven stijgen (zie figuur 2.3, links). Als gevolg van de crisis nam het aantal te koop staande woningen toe tot bijna 180.000 in 2012. Inmiddels is dit aantal gedaald tot minder dan 120.000. Tegelijkertijd blijft de vraag naar koopwoningen toenemen, door demografische ontwikkelingen en een afnemende toegang van midden- en hogere inkomens tot sociale huurwoningen.

De vooruitzichten voor de woningmarkt blijven op de korte termijn gunstig, ondanks de aanhoudende macro-economische onzekerheid. De lage rentestand drijft het herstel op de woningmarkt. Dit jaar is het aantal transacties voor het eerst vergelijkbaar met het niveau van vóór de crisis (zie figuur 2.3, rechts). Door het hogere aantal koopwoningen en de lagere overdrachtsbelasting kan het aantal transacties blijven groeien, al zal de groei na 2016 geleidelijk afvlakken doordat het evenwichtsaantal wordt benaderd.

Figuur 2.3 Sterke groei huizenprijzen (links) en aantal transacties (rechts)

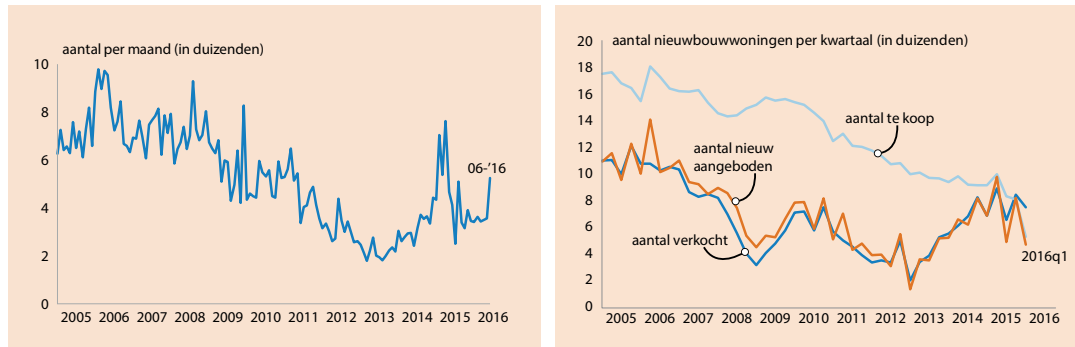
Bron: CBS, eigen berekeningen ([link](#)).

De woningmarkt is in vrijwel alle regio's weer op gang gekomen. Het aantal transacties lag in het tweede kwartaal van 2016 in alle provincies behalve Flevoland op of boven het aantal transacties in het tweede kwartaal van 2008. Wel zijn er nog grote verschillen in het herstel van het prijsniveau. In Noord-Holland liggen de prijzen slechts 7% onder het niveau van 2008, in Gelderland is dat nog 18%. Het herstel van de prijzen hangt samen met de lokale verhouding tussen vraag en aanbod. Hierin zijn grote regionale verschillen, niet overal zijn de effecten van de crisis even groot geweest en de timing van het herstel verschilt. In Utrecht en Noord-Holland is het aantal te koop staande woningen sinds 2013 gehalveerd, terwijl zich in andere provincies pas net een daling heeft ingezet.

Hoewel het herstel van de markt zorgt voor een toenemende vraag naar nieuwbouw-woningen, komt de productie van nieuwbouwwoningen slechts traag op gang. Na een sterk herstel in 2015 is het aantal verstrekte bouwvergunningen weer afgenomen tot iets meer dan de helft van het niveau van vóór de crisis (figuur 2.4, links). Het aantal gereedgekomen nieuwe woningen is nog nauwelijks gestegen ten opzichte van het dieptepunt van de crisis. Hierdoor bevindt de totale portefeuille van te koop staande nieuwbouwwoningen zich op

een historisch laag niveau (figuur 2.4, rechts). Tijdens de crisis is de capaciteit om bouwprojecten op te starten afgenomen, het kost tijd om deze capaciteit weer uit te breiden.

Figuur 2.4 Aantal verstrekte bouwvergunningen voor nieuwbouw (links) en aantal te koop staande nieuwbouwwoningen (rechts) veel lager dan voor de crisis

Bron: eigen bewerking cijfers CBS (links), NEPROM/OTB¹⁶ (rechts) ([link](#)).

2.2.3 Consumptiegroei blijft achter bij toename beschikbaar inkomen

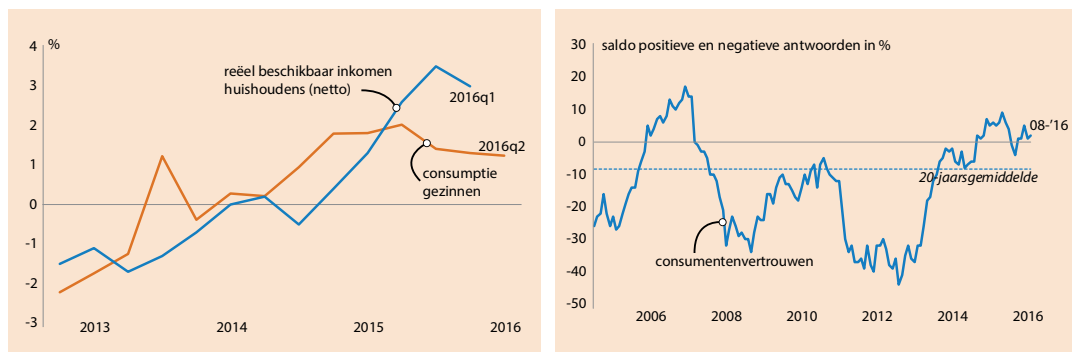
De consumptieve bestedingen blijven achter bij de toename van het reëel beschikbaar inkomen, ondanks het positieve consumentenvertrouwen (zie figuur 2.5). De consumptie trekt na een trage start iets aan in de tweede helft van dit jaar, waardoor de consumptie dit jaar met 1,3% toeneemt en volgend jaar met 1,8%. Het consumentenvertrouwen blijft positief, dit zit nog altijd ver boven het langjarig gemiddelde en bovendien behoort de Nederlandse consument bij de meest optimistische van Europa.¹⁷ Vooral het oordeel over het economische klimaat is gunstig, terwijl de koopbereidheid achterblijft. De gunstige ontwikkeling op de huizenmarkt stimuleert de consumptie van duurzame goederen. Toch blijft de consumptiegroei fors achter bij de toename van het inkomen, waarbij onder andere de uitgaven aan vaste lasten stabiel blijven.

Een relatief groot deel van de toename van het reëel beschikbaar inkomen is in de eerste helft van 2016 gespaard en niet uitgegeven (zie figuur 2.5, links). Eenzelfde patroon van hogere besparingen bij een toename van het beschikbaar inkomen is voorgekomen in 2001 (belastingherziening), 2011 en 2014 (twee jaren van herstel na crisis). Ook volgend jaar blijven de besparingen hoog. Gemeten over beide jaren neemt het inkomen van alle huishoudens met ruim 17 mld euro toe, hiervan wordt ruim 5 mld euro gespaard. De toename van de besparingen komt deels door onzekerheid over het economische herstel, waardoor mensen liever een buffer opbouwen dan hun extra inkomen geheel consumeren. Daarnaast benutten huishoudens de mogelijkheid om hun vermogenspositie te herstellen na de tik van de crisis en neemt het huizenvermogen toe.

¹⁶ NEPROM, 2016, Monitor Nieuwe Woningen Zomer 2016, Voorburg, figuur 4 ([link](#)).

¹⁷ CBS, 2016, Nederland in top zes consumentenvertrouwen EU ([link](#)).

Figuur 2.5 Consumptie blijft achter bij inkomensgroei (links), consumentenvertrouwen blijft positief (rechts)

Bron: CBS ([link](#)).

Het arbeidsinkomen neemt dit jaar sterk toe door lastenverlichting uit het 5 miljard-pakket, door een stijging van de lonen bij een lage inflatie en door werkgelegenheidsgroei. Volgend jaar stijgt het arbeidsinkomen beperkter door een afvallende werkgelegenheidsgroei en een, ten opzichte van het 5 miljard-pakket, kleiner koopkrachtpakket. De stijging van het overig inkomen komt voort uit hogere inkomsten uit vermogen en eigen woning, gestimuleerd door de aantrekkelijke woningmarkt. Het uitkeringsinkomen neemt dit jaar af, maar is volgend jaar weer licht positief.

Tabel 2.2 Consumptie, inkomen en besparingen van huishoudens, 2015-2017

	2015	2015	2016	2017
	waarde in mld euro	volumemutaties per jaar in %		
Consumptie				
Vaste lasten (a)	81	1,2	1,2	1,2
Overige consumptie	221	2,0	1,4	2,1
Totale consumptie	302	1,8	1,3	1,8
Reëel beschikbaar gezinsinkomen				
Arbeidsinkomen	166	4,8	4,8	0,5
Uitkeringsinkomen	81	2,8	-0,8	0,6
Overig (b)	55	0,1	6,2	4,2
Totaal reëel beschikbaar inkomen	302	3,5	3,6	1,2
% beschikbaar gezinsinkomen (c)				
Besparingen				
Individueel	1	0,2	2,2	1,7 (d)
Collectief (e)	19	5,8	6,1	6,3

(a) Aardgas, woningdiensten en niet-verzekerde zorg.
 (b) Rente- en dividendbaten, toegerekend inkomen uit eigen woning en niet-uitgekeerd beleggingsinkomen van levensverzekeringsmaatschappijen.
 (c) Inclusief collectieve besparingen.
 (d) Individuele spaarquote valt in 2017 0,6%-punt lager uit door de verwerking van Pensioen in Eigen Beheer, zie het kader in hoofdstuk 1.
 (e) Saldo pensioenpremies en pensioenuitkeringen.

Onderdeel van het uitkeringsinkomen is de pensioenuitkering, die op macroniveau in beide jaren niet geïndexeerd of gekort wordt. Slechts voor een kleine groep gepensioneerden wordt geïndexeerd, terwijl een klein aantal pensioenfondsen volgend jaar de uitkering kort. Deze fondsen mogen de korting uitsmeren over tien jaar, zodat de korting in 2017 beperkt is. Het beschikbaar inkomen wordt nauwelijks beïnvloed door de premiestelling: pensioenpremies dalen in 2016 en stijgen weer in 2017. De pensioenpremie als percentage van het brutoloon daalt in 2016 met 0,2%-punt naar 13,3%, voornamelijk door de aanpassing van de indexatieambitie van ambtenaren. Daarnaast verlaagden veel fondsen de feitelijke premie richting de kostendeckende premie. In 2017 stijgt de premie weer met 0,3%-punt door de blijvend lage rentestand.

2.2.4 Groei investeringen vlakt af

De groei van de bedrijfsinvesteringen vlakt volgend jaar af, na een sterke groei in 2015 en 2016. De investeringsquote is door de inhaalgroei weer in lijn met het langjarig gemiddelde en het investeringsniveau is toereikend om de productiecapaciteit in lijn te houden met de vraag. De onzekere economische vooruitzichten remmen volgend jaar verdere groei van de investeringen. Ook de groei van de woninginvesteringen vlakt af. Het groeitempo ligt lager dan afgelopen jaar door het afschaffen van het verlaagde btw-tarief in de bouw, terwijl het aantrekken van de woningmarkt de investeringen stimuleert.

Door de lage rente zijn de kapitaalkosten laag en neemt de vraag naar krediet toe. Zowel grote bedrijven als midden- en kleinbedrijf geven aan dat ze meer willen lenen, maar tot nog toe heeft dat niet geleid tot een stijging van de kredietverlening. Hoewel banken aangeven dat de concurrentiedruk is toegenomen, zijn de acceptatiecriteria in de afgelopen periode onveranderd gebleven. De bancaire kredietverlening aan bedrijven neemt nog steeds af en ligt nu ongeveer 3% lager dan een jaar geleden.

Tabel 2.3 Investeringen bedrijvensector, 2015-2017

	2015	2015	2016	2017
	waarde in mld euro		volumemutaties per jaar in %	
Bedrijfsinvesteringen (exclusief voorraden)	82	7,4	7,2	2,6
Investeringen in woningen	25	27,4	10,3	4,5
		niveau in %		
Kapitaalinkomensquote marktsector (a)		22,9	21,9	21,9
Investeringsquote (b)		16,8	17,8	17,8

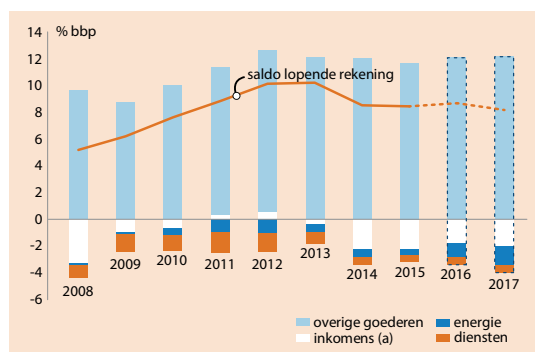
(a) Dit is 100 minus de arbeidsinkomensquote.
(b) In procenten van de bruto toegevoegde waarde tegen basisprijzen (exclusief onroerendgoedsector).

2.2.5 Groei uitvoer zet gestaag door

De groei van de uitvoer van goederen en diensten is gematigd, in lijn met de relevante wereldhandel. In 2017 profiteert de uitvoer van een lichte verbetering van de prijsconcurrentiepositie. De ontwikkeling van de wederuitvoer ligt op een iets hoger

groeipad dan die van de uitvoer van binnenslands geproduceerde goederen, wat historisch gebruikelijk is. De uitvoer van gas neemt af als gevolg van het verlaagde productieplafond. Het overschot op de lopende rekening neemt volgend jaar af, maar is internationaal gezien nog steeds hoog. Het saldo daalt met 0,4%-punt omdat het verschil tussen het in- en uitvoervolume van energie toeneemt. Dit hangt vooral samen met een lagere aardgasproductie, waardoor de uitvoer afneemt en tegelijkertijd de invoer van aardgas toeneemt.

Figuur 2.6 Het overschot op de lopende rekening daalt licht, vooral door lagere gasproductie

(a) 'Inkomens' betreft hier primaire inkomens en inkomensoverdrachten.
Bron: CBS, eigen berekeningen ([link](#)).

Tabel 2.4 Kerngegevens Nederlandse in- en uitvoer, 2015-2017

	2015	2015	2016	2017
	waarde in mld euro		mutaties per jaar in %	
Invoervolume goederen en diensten	485	5,8	3,7	3,8
Invoerprijs goederen en diensten		-3,6	-2,5	1,8
w.v. goederen exclusief energie	299	0,8	-3,1	0,4
energie	52	-28,8	-7,0	12,1
diensten	134	0,6	0,5	1,0
Uitvoervolume goederen en diensten	558	5,0	3,2	3,1
w.v. binnenslands geproduceerde uitvoer	174	2,6	3,2	2,9
Wederuitvoer	204	4,4	4,2	4,2
Energie	49	2,8	-0,7	-0,3
Diensten	130	10,4	3,0	2,9
Relevant wereldhandelsvolume		3,8	3,4	3,2
Handelsprestatie (a)		1,2	-0,2	-0,1
Marktprestatie (b)		-1,1	-0,2	-0,3
Uitvoerprijs goederen en diensten exclusief energie (prijs)		0,2	-1,5	0,9
Concurrentenprijs		6,0	-2,2	1,2
Prijsconcurrentiepositie (c)		5,8	-0,8	0,2
		%bbp		
Saldo lopende rekening		8,5	8,7	8,2

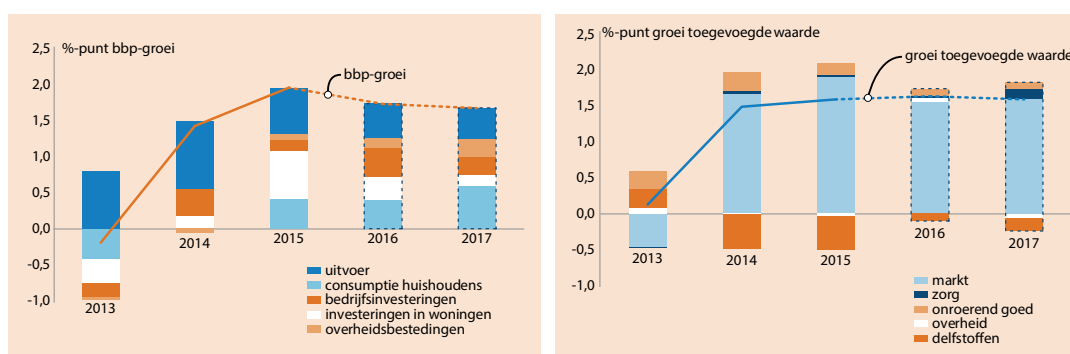
(a) Totale goederenuitvoer minus relevant wereldhandelsvolume.
(b) Binnenslands geproduceerde goederenuitvoer minus wereldhandelsvolume.
(c) Concurrentenprijs minus uitvoerprijs binnenslands geproduceerde goederen.

2.2.6 Bestedingen en productie

Het onderliggende herstel van de economie zet door en de binnenlandse bestedingen dragen voor een groot deel bij aan de groei van de Nederlandse economie (zie figuur 2.7, links). De bijdrage van de uitvoer neemt al enige tijd af en ook de investeringen in woningen leveren een kleinere bijdrage dan vorig jaar. De bijdrage van de overheidsbestedingen neemt juist weer wat toe. Ook de consumptie door huishoudens draagt volgend jaar meer bij.

Verlaging van de gasproductie tempert de groei van de toegevoegde waarde (zie figuur 2.7, rechts). Het bbp wordt hierdoor dit jaar met 0,1%-punt, en volgend jaar met 0,2%-punt verlaagd. De marktsector levert veruit de grootste bijdrage aan de groei. Zorg heeft volgend jaar weer een kleine positieve bijdrage, terwijl de bijdrage van de bedrijfstak overheid licht negatief is.

Figuur 2.7 Binnenlandse bestedingen dragen voor een groot deel bij aan groei van de Nederlandse economie (links) (a), verlaging gasproductie tempert toegevoegde waarde (rechts) (b)

(a) De bijdrage van de overheidsbestedingen aan de bbp-groei betreft alleen de directe bestedingseffecten van de uitgaven via consumptie en investeringen van de overheid. De effecten van andere overheidsuitgaven, waaronder inkomensoverdrachten en subsidies, kunnen een bijdrage aan de groei hebben via de bestedingen van huishoudens en bedrijven. Dit laatste geldt ook voor belastingen.

(b) Het verschil tussen toegevoegde waarde en bbp wordt gevormd door productgebonden belastingen en subsidies en bedraagt ongeveer 10% van het bbp.

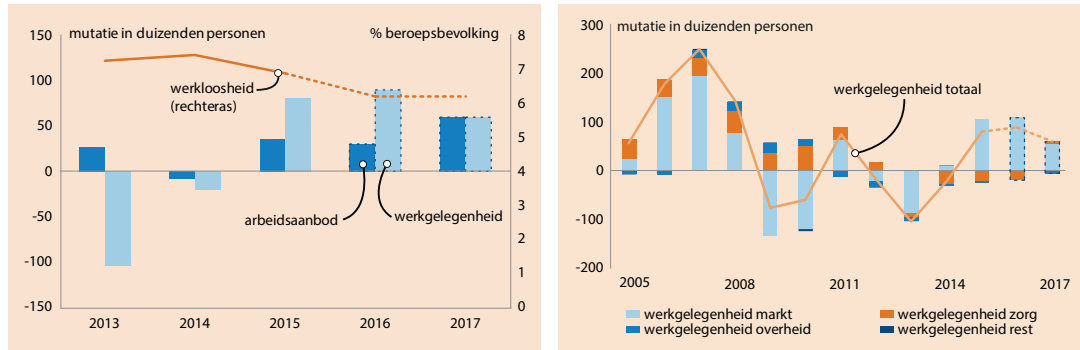
Bron: CBS, eigen berekeningen ([link](#)).

2.2.7 Arbeidsmarkt

De werkloosheid daalt naar 6,2% in 2016, deze daling zet niet door in 2017. Dit jaar trekt de werkgelegenheid aan door economisch herstel, terwijl het arbeidsaanbod slechts beperkt toeneemt (zie figuur 2.8, links). Vanaf de tweede helft van dit jaar zullen bedrijven voorzichtiger zijn met het aannemen van personeel, waardoor de werkgelegenheidsgroei volgend jaar afzwakt. Tegelijkertijd neemt het arbeidsaanbod verder toe, waardoor de werkloosheid stabiel blijft. De groei van het arbeidsaanbod is in beide jaren relatief beperkt, omdat ontmoedigden hun terugkeer op de arbeidsmarkt uitstellen. Het kader 'Waarom is de werkloosheid lastig te ramen?' beschrijft de onzekerheden rond deze raming.

De werkgelegenheidsgroei in 2016 komt volledig voor rekening van de marktsector (zie figuur 2.8, rechts). Volgend jaar groeit de werkgelegenheid in de marktsector minder hard, maar nog altijd harder dan de totale werkgelegenheid. De werkgelegenheid in de zorg krimpt sinds 2013, maar neemt volgend jaar weer licht toe. Bij de overheid neemt de werkgelegenheid al sinds 2011 af, in de ramingsperiode daalt deze verder.

Figuur 2.8 De werkgelegenheid in de marktsector draagt de groei in 2016, maar zakt volgend jaar in

Bron: CBS, eigen berekeningen ([link](#)).

Tabel 2.5 Kerngegevens arbeidsmarkt, 2015-2017 (a)

	2015	2015	2016	2017
	niveau in duizenden		mutaties per jaar in duizenden personen	
Arbeidsaanbod (b)	9406	35	30	60
w.v. trendmatig		38	40	35
beleid		18	30	25
conjunctureel		-20	-35	0
		mutaties per jaar in %		
Beroepsbevolking	8908	0,4	0,3	0,7
Werkzame beroepsbevolking	8294	1,0	1,0	0,8
Werkgelegenheid (miljoenen uren) (c)	12505	0,5	1,0	0,7
w.v. marktsector	9361	1,2	1,6	0,9
zorgsector	1599	-1,9	-1,4	0,5
overheid	1415	-1,1	-0,1	-0,6
		niveaus		
Werkloosheid (x 1000)		614	555	555
Werkloosheid (%)		6,9	6,2	6,2

(a) In de prognosejaren afgerond op tienden of hele vijfduizenden. De cijfers over de beroepsbevolking en de werkloosheid zijn volgens de internationale definitie.

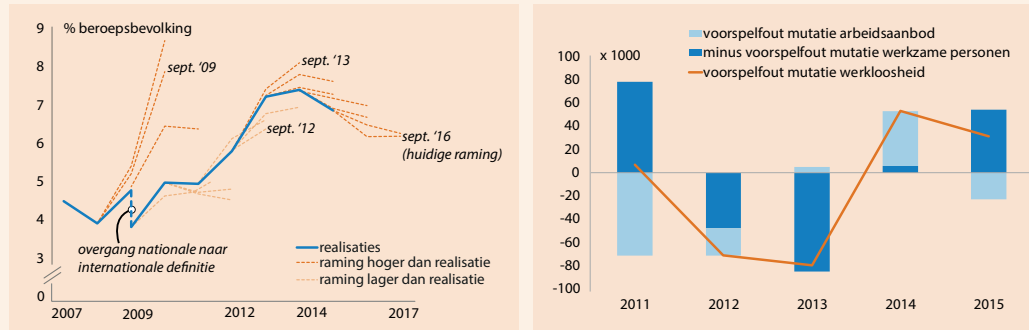
(b) Het arbeidsaanbod is gedefinieerd als de som van werkzame personen (Nationale rekeningen) en de werkloze beroepsbevolking.

(c) Het CPB gebruikt sinds het *CEP 2016* gewerkte uren in plaats van arbeidsjaren als maatstaf voor de input van arbeid. Dit heeft gevolgen voor de cijfers over loonvoeten en werkgelegenheid. Hierover is een CPB Achtergronddocument met meer toelichting beschikbaar ([link](#)).

Waarom is de werkloosheid lastig te ramen?

Sinds 2014 krabbelt de Nederlandse economie op uit de grote recessie en daalt de werkloosheid. Het ramen van de verdere ontwikkeling van de werkloosheid is met onzekerheid omgeven. De werkloosheid laat zich – net als de andere economische kernvariabelen – moeilijk voorspellen na omslagpunten. Bij de recessie in 2009 liep de werkloosheid langzamer op dan geraamd, bij de tweede dip in 2012 steeg de werkloosheid harder en in de huidige herstelfase daalt de werkloosheid weer sneller dan we in eerste instantie raamden (zie figuur links). (a) De soms onvoorspelbare arbeidsmarktdynamiek en onzekerheid rond voorlopige realisatiecijfers bemoeilijken de werkloosheidsraming.

Werkloosheidsramingen t.o.v. realisatie (links) en decompositie trefzekerheid werkloosheidsraming (rechts)

Bron: MEV- en CEP-publicaties ([link](#)). Dit zijn realisaties ten tijde van de laatste raming gecorrigeerd voor latere CBS-revisies. De rechterfiguur geeft de ramingsfout van het voorspeljaar van de MEV.

De werkloosheid is het saldo van een aantal arbeidsmarktvariabelen die zich allemaal onvoorspelbaar kunnen gedragen. Zo daalde de werkgelegenheid als gevolg van *labour hoarding* veel minder dan gedacht na de val van Lehman.(a,b) Ook door het stijgende aandeel zelfstandigen in de beroepsbevolking kan de werkloosheid zich onvoorspelbaar gedragen. Na de val van Lehman kregen zelfstandigen te maken met een terugval in hun inkomsten en nam de verborgen werkloosheid onder deze groep waarschijnlijk toe, maar dit zien we niet terug in de werkloosheidsstatistieken. In de tweede dip (2011-2013) was de stijging van de werkloosheid sterker dan gedacht omdat bedrijven alsnog mensen gingen ontslaan en het arbeidsaanbod toenam.(a) Als de economie zich herstelt, wachten bedrijven vaak eerst voordat ze mensen aannemen. Dit leidt in eerste instantie tot een stijging van de arbeidsproductiviteit en een beperkte daling van de werkloosheid. Als het economisch herstel doorzet nemen bedrijven extra mensen aan, daalt de werkloosheid en stijgt de arbeidsproductiviteit minder. Het is lastig om te bepalen wanneer dit precies gebeurt en dit speelt ook bij de huidige ramingen. Als we een decompositie maken van de fouten in de werkloosheidsraming (zie figuur rechts), dan zien we dat deze worden veroorzaakt door zowel fouten in de arbeidsaanbodraming, als in de ramingen van de werkgelegenheid. Voor beide variabelen kunnen de ramingsfouten zowel positief als negatief uitvallen.

Ook de onzekerheid over de voorlopige CBS-cijfers speelt een rol. Deze cijfers komen uit verschillende bronnen die op verschillende manieren verzameld worden en mede daardoor uiteenlopende signalen kunnen geven. De werkgelegenheid en de arbeidsproductiviteit zijn gebaseerd op administratieve gegevens, terwijl cijfers over de werkloosheid zijn gebaseerd op enquêtegegevens. Afgelopen voorjaar gaven de eerste CBS-cijfers voor het eerste kwartaal van 2016 bijvoorbeeld aan dat de werkgelegenheid daalde, terwijl de werkloosheid ook daalde. Daarnaast wijzigt het CBS zijn cijfers voor de werkgelegenheid met enige regelmaat op basis van nieuw beschikbaar gekomen informatie.(c) Zo werd in juni de werkgelegenheid voor de afgelopen drie jaar neerwaarts bijgesteld, waardoor we in de nieuwe ramingen uitgaan van een lagere werkgelegenheid dan in de vorige ramingen.

De recente daling van de werkloosheid hangt samen met de stijging van de werkgelegenheid en de langzame terugkeer van ontmoedigde werknemers. Op het moment dat mensen die zich tijdens de recessie terugtrokken van de arbeidsmarkt terugkeren, neemt het arbeidsaanbod toe. Op korte termijn leidt dit tot een toename van de werkloosheid. Het is onzeker wanneer dit precies gebeurt. In de huidige raming gaan we ervan uit dat het teruggetrokken arbeidsaanbod in 2016 en 2017 nog niet terugkeert op de arbeidsmarkt, maar pas in latere jaren. Tegelijkertijd neemt de werkgelegenheid beperkt toe, waardoor de werkloosheid dit jaar nog licht afneemt en volgend jaar stabiliseert.

(a) Zie ook Gelauff, G., D. Lanser, A. van der Horst en A. Elbourne, 2014, *Roads to recovery*, CPB boek ([link](#)).

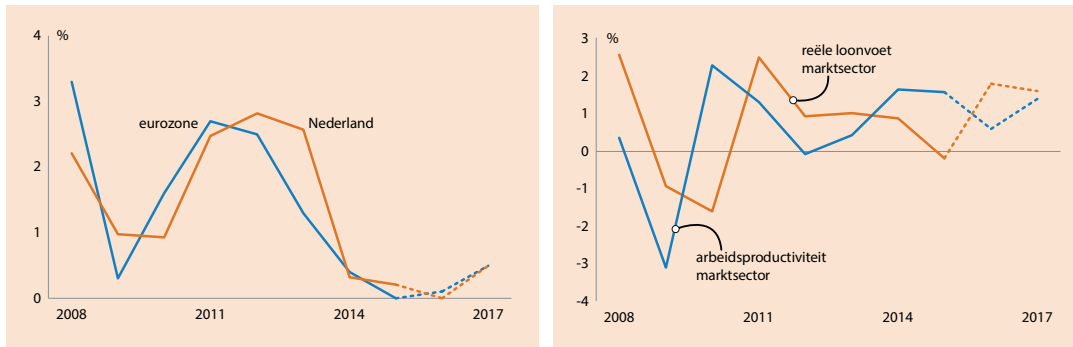
(b) *Labour hoarding* houdt in dat bedrijven mensen in dienst houden ondanks dat de productie daalt.

(c) Dit gebeurt op vaste momenten, die hetzelfde zijn als bij de bijstellingen van de Nationale Rekeningen.

2.2.8 Reële loongroei door lage inflatie

De inflatie in Nederland is dit jaar en volgend jaar net als in de eurozone zeer laag (zie figuur 2.9, links). Prijsontwikkelingen in Nederland en de eurozone worden beïnvloed door dezelfde fluctuaties van wisselkoersen en grondstofprijzen. Dit jaar ligt de inflatie (hicp) in Nederland met 0,0% net onder die van de eurozone, mede omdat beleid bij de thuiszorg en kinderopvang voor prijsdalingen zorgt.¹⁸ Volgend jaar trekt de inflatie door stijgende invoerprijzen weer iets aan en ligt met 0,5% in lijn met de inflatie van de eurozone.

Figuur 2.9 Lage inflatie in lijn met eurozone (links); loonvoetstijging groter dan productiviteitsgroei (rechts)

Bron: CBS, eigen berekeningen ([link](#)).

De reële loonvoet in de marktsector neemt in 2016 en 2017 naar verwachting meer toe dan de arbeidsproductiviteit, mogelijk gemaakt door relatief hoge winsten en de arbeidsmarkt die dit jaar aantrekt (zie figuur 2.9, rechts). In de afgelopen jaren was de loongroei gematigd en lag deze onder de productiviteitsgroei. Hierdoor is er ruimte om de contractlonen in de marktsector zowel in 2016 als 2017 met 1,6% te laten stijgen. De vooral in 2016 matige productiviteitsgroei drukt de ontwikkeling van de incidentele lonen.

De contractloonontwikkelingen in de zorg en bij de overheid volgen in sterke mate die van de marktsector. In 2016 stijgen de contractlonen bij de overheid iets sterker dan in de marktsector door het loonakkoord, wat door lagere pensioenpremies wordt gefinancierd. In 2017 is de groei iets lager door het wegvallen van eenmalige beloningen in enkele al afgesloten cao's. Voor de nog niet afgesloten cao's bij de overheid is verondersteld dat de marktsector wordt gevolgd. In de jaren 2011-2014 was de contractloonontwikkeling bij de overheid gering door een beperking van het loonbudget, maar dit is in die jaren gecompenseerd door een sterkere toename van de incidentele lonen. Hierdoor is er geen inhaaleffect via de contractlonen te verwachten (zie kader).

¹⁸ Dit beleid in 2016 heeft invloed op de inflatie in termen van de geharmoniseerde prijsindex (hicp), de consumentenprijsindex (cpi) wordt niet beïnvloed.

Verskil in loonontwikkeling markt en overheid klein ondanks nullijn

In de jaren 2011-2014 is de groei van het beschikbare budget voor lonen en arbeidsvoorwaarden bij de overheid beperkt. In de reguliere referentiesystematiek wordt de budgetaanpassing bepaald door de contractloonontwikkeling van de marktsector, de verandering van de sociale lasten van bedrijven en het vastgestelde budget voor de ontwikkeling van de incidentele lonen. De nullijn in 2011-2014 betekende dat niet werd gecompenseerd voor de contractloontijding in de marktsector. (a)

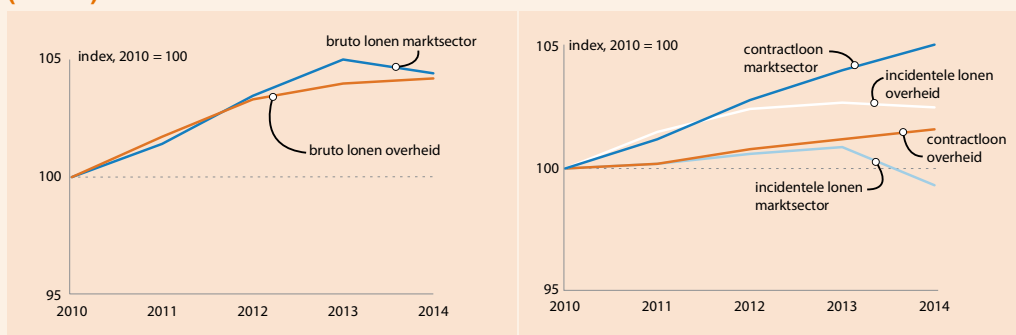
De beperking heeft geleid tot een gematigder groei van de contractlonen bij de overheid ten opzichte van de marktsector. De contractlonen vormen het deel van de lonen dat via het cao-overleg tot stand komt. Per overeengekomen uur namen deze bij de overheid in de periode 2011-2014 cumulatief toe met 1,6% tegenover een stijging van 5,1% bij de marktsector.

Een sterkere groei van de incidentele lonen bij de overheid heeft de lagere contractloonontwikkeling gecompenseerd. De incidentele lonen bij de overheid stegen in de jaren 2011-2014 cumulatief met 2,5%, terwijl in de marktsector sprake was van een daling van 0,7%. De incidentele lonen worden bepaald door afspraken tussen individuele werkgevers en werknemers en door de dynamiek op de arbeidsmarkt. In de marktsector zijn de bijzondere beloningen in deze periode versoberd, door de beperkte economische groei. Bij de overheid hebben arbeidsmarktomstandigheden - zoals lage instroom van werknemers en een doorstroming naar hogere functies - voor hogere incidentele lonen gezorgd. Daarnaast is het aandeel van werknemers met een flexibel dienstverband in de marktsector sneller gestegen dan bij de overheid, wat in macro-economische berekeningen een drukkend effect heeft op de lonen.(b)

De ontwikkeling van de bruto lonen bleef bij de overheid nauwelijks achter bij die in de marktsector, ondanks de beperking van het budget. Het verschil was in 2011-2014 cumulatief 0,2%. Anders dan in het verleden (c) is de lagere contractloonontwikkeling in deze periode direct en vrijwel volledig gecompenseerd door hogere incidentele lonen. Lang niet alle ambtenaren zijn gecompenseerd; de incidentele loontijding gold voor slechts een deel van de werknemers. De beperking van het loonbudget is waarschijnlijk opgevangen door minder arbeidsvolume en bezuinigingen op andere apparaatskosten.

De komende jaren is de contractloonontwikkeling bij de overheid in lijn met die van de marktsector, de loonvoetontwikkeling in de periode 2011-2014 en het afgesloten loonakkoord in 2015 en 2016 geven geen aanleiding te veronderstellen dat er nog een inhaaleffect zal plaatsvinden. In 2016 zijn de contractlonen wel hoger, maar dit is mogelijk door lagere pensioenpremies en kan in de toekomst tot lagere pensioenuitkeringen leiden.

Verskil loonontwikkeling klein (links) door verschuiving incidentele en contractlonen (rechts).

Bron: CBS ([link](#)).

(a) Dit is het algemene beeld, waarbij de positie van rijksambtenaren als uitgangspunt is genomen. Voor specifieke onderdelen van de overheid (bijvoorbeeld decentrale overheden) kan de situatie anders zijn.

(b) Het samenstellingseffect zou ook een rol kunnen spelen. Dit is geschat op basis van de verandering van de aandelen van verschillende groepen werknemers in een bedrijfstak. Werknemers zijn onderscheiden naar leeftijd, onderwijsniveau, geslacht en het hebben van een vast of flexibel dienstverband. Het geschatte samenstellingseffect is voor de overheid en de marktsector even groot.

(c) Zeilstra, A. en A. Elbourne, 2014, Follow the leader? Public and private wages in the Netherlands, CPB Discussion paper 274 ([link](#)).

3 Begroting en koopkracht

Het overheidstekort neemt af van 1,9% bbp vorig jaar tot 1,1% bbp dit jaar en 0,7% bbp in 2017. Deze tekortvermindering komt vooral door de economische groei en de daling van de werkloosheid die positief uitwerken op de belastingen en de werkloosheidsuitkeringen dempen. Opvallend daarbij is de sterke stijging van de vennootschapsbelastingen in 2016. De besluitvorming over de begroting 2017 (uitfasering pensioen in eigen beheer, extra uitgaven aan 'maatschappelijke prioriteiten' en het koopkrachtpakket) doet per saldo het tekort toenemen, maar daar staat het dempende effect van de doorwerking van het Regeerakkoord tegenover. De overheidsbegroting wijkt af van de Europese begrotingsregels; de verbetering van het structurele saldo is kleiner dan de begrotingsopdracht en de toename van de overheidsuitgaven groter. De overheidsschuld neemt verder af, tot 61,8% bbp in 2017, nauwelijks boven het Europees overeengekomen plafond van 60%. De koopkracht neemt in beide jaren toe voor zowel werkenden als voor uitkeringsgerechtigden en gepensioneerden. In 2016 neemt de mediane statische koopkracht van alle huishoudens toe met 2,8% en met 1,0% in 2017.

3.1 Overheidstekort en overheidsschuld

Het overheidstekort neemt in de ramingsperiode verder af. Op een tekort van 1,9% bbp vorig jaar volgt een tekort van 1,1% bbp dit jaar en 0,7% bbp in 2017. Deze tekortvermindering komt vooral door de economische groei en de daling van de werkloosheid die positief uitwerken op de belastingen en de werkloosheidsuitkeringen dempen. Opvallend daarbij is de sterke stijging van de vennootschapsbelasting in 2016. De meeste te compenseren verliezen, die zijn ontstaan tijdens de crisis, lijken inmiddels verrekend (zie verder paragraaf 3.4). De besluitvorming over de begroting 2017 doet per saldo het tekort ex ante toenemen ten opzichte van de meerjarencijfers (zie tabel B.1).¹⁹ Weliswaar nemen de belastinginkomsten toe met 2,1 mld euro door de uitfasering van het pensioen in eigen beheer (PEB) door directeuren-grotaandeelhouders, maar het effect hiervan op het overheidstekort wordt meer dan tenietgedaan door extra overheidsuitgaven aan 'maatschappelijke prioriteiten' en maatregelen om koopkrachtstijging voor alle inkomenscategorieën te bewerkstelligen. Per saldo is het begrotingsbeleid desalniettemin restrictief (netto ex-ante reductie van het overheidstekort) als gevolg van de maatregelen uit het Regeerakkoord.²⁰ De negatieve impuls van het begrotingsbeleid op de economische groei is echter beperkter, doordat de lastenverzwaring als gevolg van de PEB-uitfasering geen bestedingseffect heeft.

Tabel 3.1 Kerngegevens collectieve financiën, 2012-2017

	2012	2013	2014	2015	2016	2017
	% bbp					
Bruto collectieve uitgaven	47,1	46,9	46,4	45,5	44,5	44,1
Collectieve lasten	36,0	36,5	37,5	37,7	38,2	38,7
Niet-belastingmiddelen	7,2	8,0	6,6	5,9	5,1	4,8
EMU-saldo	-3,9	-2,4	-2,3	-1,9	-1,1	-0,7
w.v. EMU-saldo lokale overheid	-0,4	-0,4	-0,2	-0,3	-0,3	-0,3
EMU-saldo structureel (EC-methode)	-2,1	-0,7	-0,6	-1,1	-0,9	-0,8
EMU-schuld	66,4	67,7	67,9	65,1	63,3	61,8

De afname van het overheidstekort komt deels doordat de collectieve lasten sterker toenemen dan het nominale bbp. In 2016 stijgen de lasten vooral door de sterke stijging van de inkomsten uit de vennootschapsbelasting en ondanks de lastenverlichting van het 5 miljard-pakket. Komend jaar zorgt de belastingopbrengst van de uitfasering van het pensioen in eigen beheer (PEB) voor een sterke toename van de collectieve lasten. Inclusief

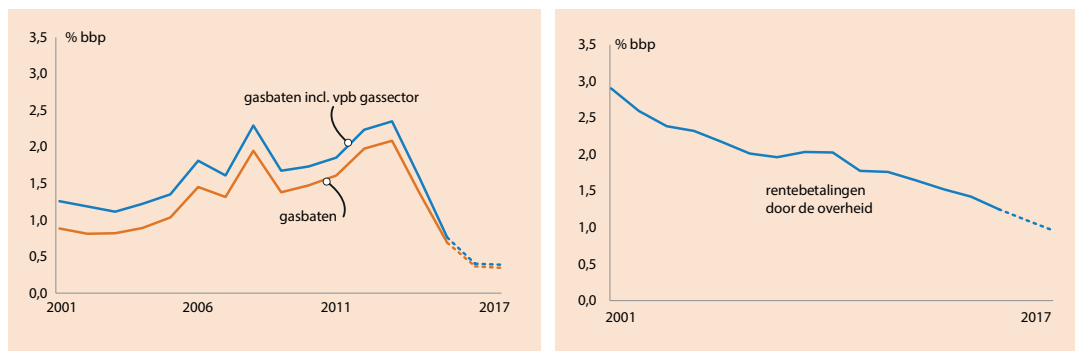
¹⁹ Dit is exclusief de tekortreducerende maatregelen van de voorjaarsbesluitvorming van 1 mld euro ten opzichte van de stand *Centraal Economisch Plan 2016* genomen in verband met de ruilvoetproblematiek.

²⁰ Het ex-ante begrotingseffect van het Regeerakkoord en van aanvullende pakketten bedraagt 3 mld euro in 2017. Zie Suyker, W., 2015, Tekortreducerende maatregelen 2011-2017 (inclusief 5 miljard-pakket), CPB Notitie, ([link](#)). Een deel van deze voorgenomen maatregelen is in de besluitvorming over de begroting 2017 teruggedraaid. De tekortreducerende maatregelen in 2017 betreffen vooral het ambtelijk apparaat en de zorg.

dit tijdelijke PEB-effect is de lastenquote in 2017 de hoogste na 2000. Zonder dit PEB-effect zou de lastenquote nauwelijks toenemen in 2017.

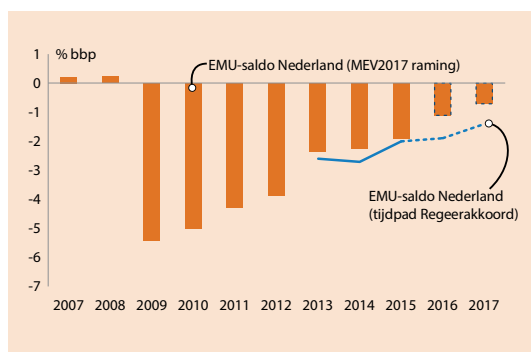
De afname van het overheidstekort komt vooral doordat de overheidsuitgaven qua nominale groei opnieuw achterblijven bij de bbp-groei. De rente-uitgaven dalen door de lagere rentetarieven (figuur 3.1). De EU-afdrachten liggen in 2017 lager dan in 2015, doordat dan de Nederlandse korting op deze afdrachten is verwerkt. In 2016 liggen de EU-afdrachten nog lager, doordat dan de Nederlandse korting over de afgelopen jaren met terugwerkende kracht binnenkomt als gevolg van de ratificatie van het Eigen Middelenbesluit (de manier waarop de begroting van de EU wordt gefinancierd). De groei van de overige uitgaven wordt gedrukt door maatregelen uit het Regeerakkoord. Volgend jaar staat daar echter het opwaartse effect van de besluitvorming over de begroting 2017 tegenover. De tekortvermindering wordt in 2016 gedempt door een forse daling van de gasbaten (figuur 3.1). De gasbaten nemen af als gevolg van de daling van de gasprijs en enige productievermindering. Komend jaar nemen de gasbaten (uitgedrukt in procenten bbp) nog licht verder af. Het negatieve effect van het besluit om het gasplafond verder te verlagen is net iets sterker dan het opwaartse effect van een hogere gasprijs.

Figuur 3.1 Gasbaten van en rentebetalingen door de overheid, 2001-2017

Bron: CBS en CPB ([link](#)).

Figuur 3.2 Nederlands overheidstekort

Bron: CBS en CPB ([link](#)).

Het geraamde overheidstekort ligt in 2016 en 2017 onder het tijdpad van het Regeerakkoord en het gemiddelde tekort in het eurogebied (figuur 3.2). De begroting wijkt af van de Europese begrotingsregels voor het structurele EMU-saldo en de overheidsuitgaven. De verbetering van het voor conjunctuur en incidenten gecorrigeerde structurele saldo is volgend jaar kleiner dan de opdracht op grond van de Europese begrotingsregels. De groei van de gecorrigeerde collectieve uitgaven overschrijdt de maximale groei gebaseerd op de Europese begrotingsregels (zie paragraaf 3.2).

De overheidsschuld neemt in de ramingsperiode verder af, tot 61,8% bbp in 2017. Na het uitbreken van de kredietcrisis was de schuldquote opgelopen met 25%-punt tot 68% bbp in 2014. Deze afname komt door stijging van het bbp (noemereffect), terugdringing van het overheidstekort, het verplicht schatkistbankieren door lagere overheden, en door financiële transacties, met name de privatisering van ABN AMRO en ASR en de verkoop van Propertize.

Ten opzichte van de juniraming is het tekort nu 0,3% bbp geringer (0,7% bbp in plaats van 1,0% bbp). Het kleinere tekort komt door de uitfasering van de PEB, de meevaller bij de vennootschapsbelasting, de lagere asieluitgaven en de opwaartse bijstelling van de gasprijs; de neerwaartse bijstelling is afgezwakt door extra overheidsuitgaven voor 'maatschappelijke prioriteiten', het koopkrachtpakket en door de lagere gasproductie.

3.2 De raming en de begrotingsregels²¹

Het feitelijke overheidstekort daalt in de ramingsperiode verder en de afstand tot de 3%-norm neemt daardoor toe (tabel 3.2); bij een tekort van meer dan 3% bbp zou Nederland op basis van de Europees overeengekomen begrotingsregels te maken kunnen krijgen met het openen van een buitensporigtekortprocedure.

Tijdelijke effecten hebben een positief effect op het EMU-saldo; in 2016 komt dit door de Nederlandse korting op de EU-afrachten met terugwerkende kracht en in 2017 door de tijdelijke belastingontvangsten door de PEB-maatregel. Het geraamde structurele begrotingssaldo, dat is gecorrigeerd voor deze tijdelijke effecten en voor conjunctuureffecten, verbetert van -1,1% bbp in 2015 naar -0,9% bbp in 2016 en -0,8% bbp in 2017. Hiermee is in alle jaren het saldo negatiever dan de middellangetermijndoelstelling (MTO) van -0,5% bbp (figuur 3.3). Op basis van de Europese begrotingsregels dient de begroting in zo'n situatie in voldoende mate richting de MTO te gaan. Dit maakt de ontwikkeling van het structurele saldo en de overheidsuitgaven ten opzichte van de begrotingsopdrachten van belang. Wat het structurele saldo betreft, is de begrotingsopdracht in 2017 een verbetering van 0,4% bbp. Dit is op basis van het voorgenomen begrotingsbeleid niet het geval: de geraamde verbetering is met 0,1% bbp

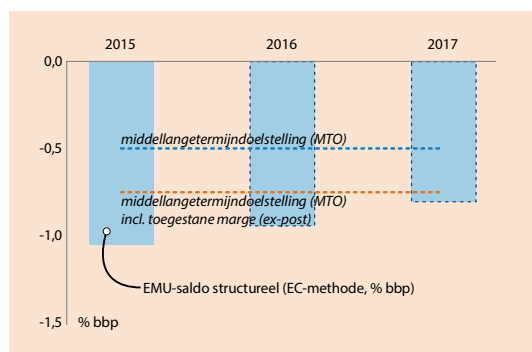
²¹ Voor details over de ramingen en de Europese begrotingsregels, zie Suyker, W., 2016, De MEV2017-raming en de Europese begrotingsregels, CPB Achtergronddocument. ([link](#)).

beprekter.²² In 2017 dienen de gecorrigeerde overheidsuitgaven met 0,3% af te nemen. Dit is op basis van de huidige beleidsuitgangspunten niet het geval: de gecorrigeerde uitgaven stijgen met 0,7%.

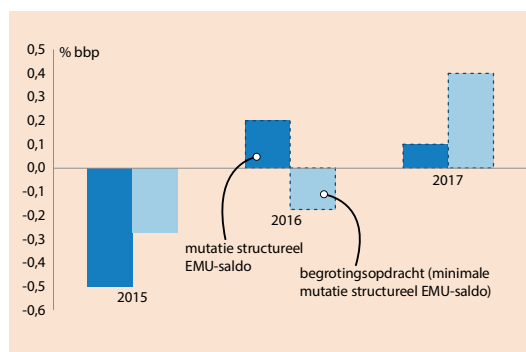
In de huidige raming is de schuld in 2017 conform het schuld criterium (tabel 3.2 en figuur 3.4). De overheidsschuld dient per jaar met een twintigste van het verschil met de 60%-norm af te nemen. De jaren tot en met 2016 zijn conform het schuld criterium in de overgangperiode.

Figuur 3.3 De raming en de Europese regels over het structurele overheidstekort

Structureel saldo en MTO

Mutatie structureel saldo en begrotingsopdracht

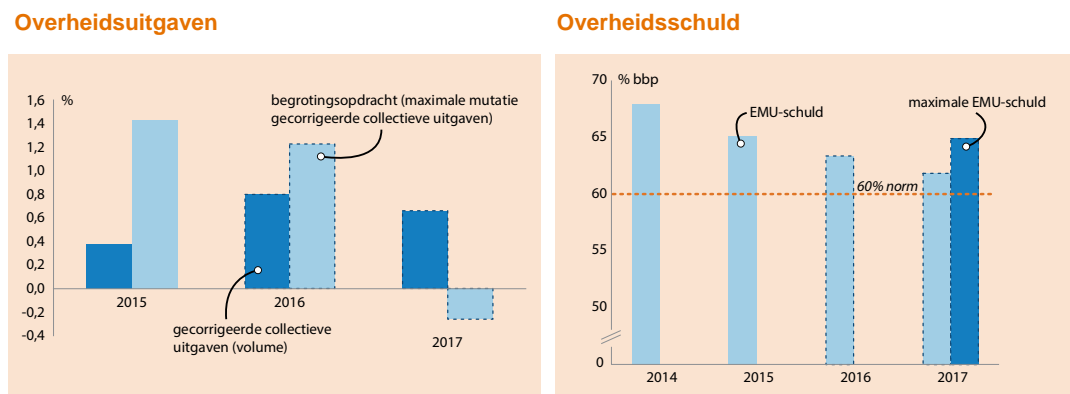
Bron: CPB ([link](#)).

Tabel 3.2 Gegevens voor Europese begrotingsregels

	2014	2015	2016	2017
EMU-saldo (% bpb)	-2,3	-1,9	-1,1	-0,7
EMU-saldo, conjuncturele deel (EC-methode, % bpb)	-1,5	-0,8	-0,4	-0,2
EMU-saldo, eenmalige maatregelen en andere tijdelijke effecten (% bpb)	-0,1	0,0	0,3	0,3
EMU-saldo structureel (EC-methode, % bpb)	-0,6	-1,1	-0,9	-0,8
Mutatie in EMU-saldo structureel (EC-methode, % bpb)		-0,5	0,2	0,1
Begrotingsopdracht (vereiste mutatie in EMU-saldo structureel)		-0,3	-0,2	0,4
Uitgavenregel				
Gecorrigeerde collectieve uitgaven (volume, %)	-2,4	0,4	0,8	0,7
Begrotingsopdracht (maximale groei collectieve uitgaven)	0,7	1,4	1,2	-0,3
Vershil	-3,0	-1,1	-0,4	0,9
Vershil (% bpb)		-0,5	-0,2	0,4
EMU-schuld	67,9	65,1	63,3	61,8
Maximale schuld op basis van schuld criterium				64,9

²² Wat de Europese begrotingsregels betreft, neemt het CPB de budgettaire raming voor zijn rekening. De Afdeling advisering van de Raad van State is belast met de meer normatieve beoordeling van de naleving van de Europese begrotingsafspraken.

Figuur 3.4 De raming en de Europese regels over overheidsuitgaven en overheidsschuld

Bron: CPB ([link](#)).

De Europese begrotingsregels zijn leidend voor het Nederlandse begrotingsbeleid.²³ Dit begrotingsbeleid wordt geconcretiseerd door de **begrotingsregels van het kabinet**. De uitgavenkaders en het inkomstenkader staan daarbij centraal.

De uitgavenkaders, die bij het aantreden van het nieuwe kabinet voor de jaren 2013-2017 zijn vastgesteld, zijn herzien na de Begrotingsafspraken 2014 en nu opnieuw voor de begroting 2017.²⁴ Voor de uitgaven worden drie begrotingsdisciplinesectoren onderscheiden: Rijksbegroting in enge zin, Sociale Zekerheid en Arbeidsmarktbeleid en Zorg. Belangrijke uitgangspunten van het Nederlandse trendmatige begrotingsbeleid zijn dat tegenvallers binnen de kaders moeten worden gecompenseerd en de ijklijnen van de kaders tijdens de kabinetsperiode slechts voor de nominale ontwikkeling worden aangepast. Voor de begroting 2017 worden de ijklijnen echter beleidsmatig aangepast, zoals dat ook al in 2014 het geval was. Dit betreft 2,2 mld euro in 2017. Deze aanpassing is niet conform de begrotingsregels.

Volgens de huidige inzichten onderschrijden de uitgaven binnen de kaders de herziene ijklijn in 2016 met 0,5 mld euro en overschrijden de uitgaven binnen de kaders de ijklijn in 2017 met 0,6 mld euro. De overschrijding op het kader Rijksbegroting in enge zin is in 2016 lager dan het totaal van de overschrijdingen op het kader Zorg en het kader Sociale Zekerheid en Arbeidsmarktbeleid. In 2017 is er niet alleen een overschrijding op het kader Rijksbegroting in enge zin, maar ook op het kader Sociale Zekerheid en Arbeidsmarktbeleid. De uitgaven op het kader Zorg onderschrijden de ijklijn.

²³ Zie begrotingsregel 5 in ministerie van Financiën, 2012, Startnota ([link](#)).

²⁴ Zie Vaststellen kaders, bijlage 3 in ministerie van Financiën, 2013, Najaarsnota 2013 ([link](#)).

Tabel 3.3 Overschrijding uitgavenkader in 2016-2017

	2016	2017
	mld euro	
Overschrijding	-0,5	0,6
w.v. Rijksbegroting in enge zin	1,1	1,4
Sociale Zekerheid en Arbeidsmarktbeleid	-0,1	0,9
Budgettair Kader Zorg	-1,5	-1,8

Tijdens de kabinetsperiode vinden aanpassingen van de hoogte van het uitgavenkader plaats op basis van de begrotingsregels, waaronder de aanpassing aan de hand van de ontwikkeling van de prijs van de nationale bestedingen.²⁵ Er ontstaat budgettaire spanning als de opwaartse druk op lonen en prijzen sterker is dan die op de prijs van de nationale bestedingen.²⁶ Het gaat daarbij om de ontwikkeling ten opzichte van de verwachte ontwikkeling ten tijde van het vaststellen van de kaders. Bij oplopende spanning wordt het moeilijker de uitgaven onder de ijklijn te houden. In deze *Macro Economische Verkenning* stijgt de budgettaire spanning in 2016 met 3,0 mld euro en in 2017 met 2,4 mld euro. Dit komt door de relatief sterke bijstelling van de stijging van de lonen in de marktsector ten opzichte van de prijs nationale bestedingen.

Tabel 3.4 Overschrijding inkomstenkader 2013-2017

	2016	2017	Cumulatief 2013-2017
	mld euro		
Overschrijding inkomstenkader	0,0	0,0	0,0
w.v. beleidsmutaties (m.u.v. zorg)	0,0	0,0	0,0
zorg	0,0	0,0	0,0

Het inkomstenkader, dat bij het aantreden van het nieuwe kabinet voor de jaren 2013-2017 is vastgesteld, is verscheidene keren inhoudelijk herzien. Sinds de *Miljoenennota 2016* is het inkomstenkader herzien na de Nota van Wijziging en de novelle op het Belastingplan 2016 en opnieuw bij de vaststelling van de *Miljoenennota 2017*. Deze aanpassingen zijn niet terug te voeren op de begrotingsregels. De toetsing van het inkomstenkader door het CPB is ten opzichte van de laatste stand van het inkomstenkader (*Miljoenennota 2017*). Dit kader omvat alle beleidsmaatregelen van het kabinet en moet cumulatief over een kabinetsperiode sluiten. Na de herziening bij de *Miljoenennota 2017* sluit het inkomstenkader.

²⁵ De aanpassing van de ijklijn als gevolg van de mutatie van de prijs nationale bestedingen van het lopende jaar wordt echter stopgezet bij de Voorjaarsnota en is zodoende gebaseerd op de raming in het *Centraal Economisch Plan*.

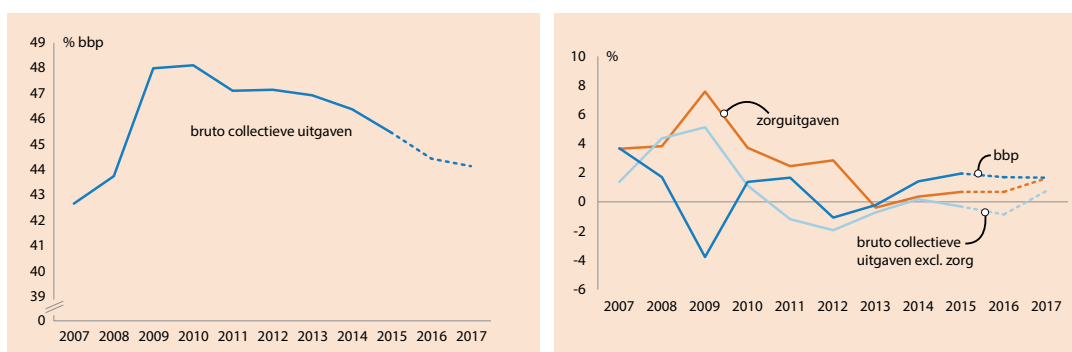
²⁶ Tot en met de *Macro Economische Verkenning 2014* werd de budgettaire spanning als gevolg van de ontwikkeling van de lonen en prijzen in CPB-publicaties aangeduid met de ruilvoet. In begrotingsnota's (zoals de *Miljoenennota*) heeft het begrip ruilvoet echter een andere inhoud. Vandaar dat ter voorkoming van verwarring de term ruilvoet is vervangen door budgettaire spanning. Het verschil tussen budgettaire spanning en de ruilvoet in de begrotingsnota's is dat bij het bepalen van de budgettaire spanning alleen de niet-beleidsmatige loon- en prijsontwikkelingen worden meegenomen. Meer precies gaat het wat de loonontwikkeling betreft om die ontwikkelingen die voor de collectieve sector als werkgever exogeen zijn.

3.3 Collectieve uitgaven

De collectieve-uitgavenquote neemt in 2016 en 2017 af met respectievelijk 1,0% bbp en 0,4% bbp (figuur 3.5). In 2016 komt dit vooral door de daling in de uitgaven voor openbaar bestuur en internationale samenwerking (tabel 3.5). De reden voor de daling bij de uitgaven aan internationale samenwerking in 2016 is dat in dit jaar met terugwerkende kracht de Nederlandse korting op de EU-afdracht binnenkomt. De lage rentetarieven betekenen dat de rentebetalingen in 2016 en 2017 verder afnemen. In 2017 dalen daarnaast de uitgaven aan veiligheid (door minder asieluitgaven²⁷) en de uitgaven aan sociale zekerheid, uitgedrukt in procenten bbp. De collectieve-uitgavenquote komt uit op 44,1% in 2017. Tijdens de grote recessie was deze quote, vooral door noemereffecten, opgelopen van 42,7% bbp in 2007 tot 48,1% bbp in 2010.

De daling van de werkgelegenheid in de sector overheid zet in 2016 en 2017 nog door. Ook in de zorgsector daalt de werkgelegenheid in 2016, met 1,4%, gevolgd door een stijging met 0,5% in 2017.

Figuur 3.5 Collectieve uitgaven nemen af in 2016 en 2017

Bron: CBS en CPB ([link](#)).

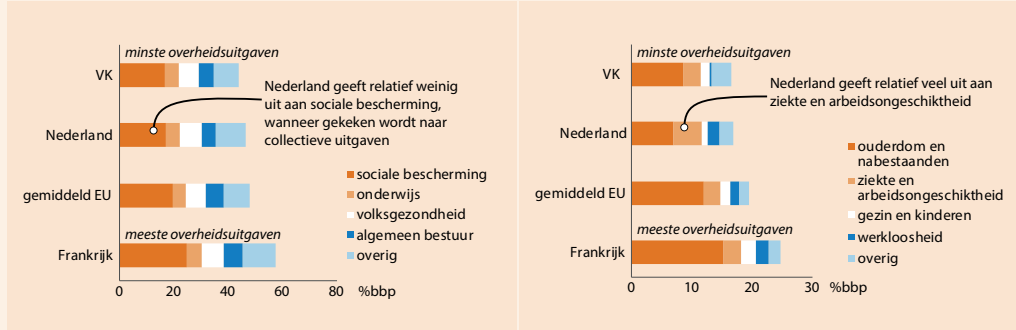
De collectieve zorguitgaven dalen in 2016 als percentage van het bbp met 0,1%-punt naar 9,5% en blijven in 2017 onveranderd. In nominale termen stijgen de collectieve zorguitgaven in 2016 met 1,1% en in 2017 met 2,5%. Dit komt deels door de lage prijsontwikkeling, maar ook de reële ontwikkeling is historisch laag. De reële stijging is met 0,6%, respectievelijk 1,6% zeer bescheiden vergeleken met het eerste decennium van deze eeuw. Dit komt mede door het restrictieve beleid in de afgelopen jaren.

²⁷ Gezien de recente ontwikkelingen is de asielinstroom naar beneden bijgesteld. Zie ook CBS, 2016, Bevolkingsvariant 2016 – 2060, augustus ([link](#)).

Overheidsuitgaven in internationaal perspectief

De totale uitgaven van de Nederlandse overheid in 2014 als percentage van het bbp zijn met 46,2% lager dan het EU-gemiddelde van 48,2% (a). De bescherming die de Nederlandse overheid biedt in termen van sociale zekerheid en pensioen, is echter groter dan je alleen kijkend naar collectieve uitgaven in % bbp zou denken.

Overheidsuitgaven 2014 in % bbp (links) en overheidsuitgaven 2014 aan sociale bescherming in % bbp (rechts)

Dat de Nederlandse uitgaven relatief laag zijn, komt voornamelijk door lagere uitgaven dan gemiddeld aan algemeen bestuur (-1,5%-punt) en sociale bescherming (-2,6%-punt). Onderdeel van de uitgaven aan algemeen bestuur zijn de rentebetalingen over de overheidsschuld. Deze rentebetalingen zijn in Nederland lager dan het EU-gemiddelde (-0,9%-punt). Dit komt door een lagere schuld (68,2% bbp) dan gemiddeld (86,8% bbp) en een lagere rente (b, c).

De totale uitgaven aan sociale bescherming door de Nederlandse overheid zijn met 16,9% bbp lager dan het EU-gemiddelde van 19,5% bbp. De voornaamste reden hiervoor is lagere uitgaven aan pensioen: de categorieën Ouderdom en Nabestaanden (samen -5,0%-punt). In het Nederlandse pensioenstelsel is pensioenopbouw namelijk voor een groot deel privaat gefinancierd, waarbij de overheid opbouw verplicht en stimuleert. Het basispensioen (AOW, 1^e pijler) loopt wel via de overheidsuitgaven. Daarnaast zijn de jaarlijkse uitkeringen van pensioenfondsen (de 2^e pijler) ongeveer 6% bbp. De totale uitgaven en de gemiddelde vervangingsratio zijn in Nederland relatief hoog (d).

De uitgaven aan ziekte en arbeidsongeschiktheid (+1,9%-punt) zijn hoger dan gemiddeld. De reden hiervoor is een relatief genereus stelsel waarin geen onderscheid wordt gemaakt tussen beroepsziekten en -ongevallen (*risque professionel*) en alledaagse risico's (*risque social*). De uitkering is relatief hoog, vaak 70-75% van het laatstverdiende loon. Daarnaast wordt ook sociale bescherming geboden via werkgevers. Bij ziekte van werknemers hebben werkgevers een loondoorbetalingsverplichting van twee jaar voor minstens 70% van het laatstverdiende loon. Dit gaat om 1,3% bbp.

De uitgaven aan onderwijs (+0,5%-punt) en volksgezondheid (+0,9%-punt) zijn iets hoger dan het EU-gemiddelde. De Nederlandse collectieve zorguitgaven behoren tot de hoogste van Europa en zijn voor een relatief groot deel publiek gefinancierd (e).

Een vergelijking van de uitgaven over een langere periode (2005-2014) laat hetzelfde beeld zien. De Nederlandse collectieve uitgaven zijn lager dan het EU-gemiddelde, maar dat komt onder andere door verschillende instituties.

(a) Op basis van Eurostat-cijfers met COFOG (Classification of the Functions of Government) data ([link](#)).

(b) General government gross debt - annual data, Eurostat ([link](#)).

(c) EMU convergence criterion series - annual data, Eurostat ([link](#)).

(d) OESO, 2015, Pension at a Glance 2015. ([link](#)).

(e) OESO, 2015, Health at a Glance 2015. ([link](#)).

Ook in 2017 wordt de groei van de zorguitgaven afgeremd door beleid. In de zorg wordt 1,5 mld euro omgebogen, waarvan 0,8 mld euro in de Zvw, 0,4 mld euro in de Wlz en 0,2 mld euro in de begrotingsgefinancierde zorg, zoals de integratie-uitkering voor Wmo en Jeugdzorg. De beleidsmaatregelen worden in meer detail beschreven in de bijlage beleidsuitgangspunten.

Tabel 3.5 Collectieve uitgaven, 2012-2017

	2012	2013	2014	2015	2016	2017
% bbp						
Openbaar bestuur	9,8	9,5	9,7	9,1	8,9	8,7
Veiligheid	1,8	1,8	1,7	1,7	1,7	1,6
Defensie	1,2	1,2	1,1	1,1	1,0	1,1
Infrastructuur	1,6	1,6	1,5	1,4	1,4	1,4
Onderwijs	5,3	5,3	5,3	5,4	5,3	5,3
Zorg (a)	9,8	9,8	9,7	9,6	9,5	9,5
w.v. AWBZ/Wlz (a)	4,0	3,9	3,8	2,6	2,6	2,6
Zvw (b)	5,3	5,4	5,4	5,7	5,7	5,8
overig (o.a. Wmo) (a)	0,5	0,5	0,5	1,2	1,2	1,1
Sociale zekerheid	12,4	12,7	12,5	12,6	12,6	12,5
w.v. AOW/ANW	5,0	5,1	5,2	5,4	5,4	5,4
WW en bijstand (b)	2,2	2,5	2,2	2,1	2,0	1,9
arbeidsongeschiktheid (b)	1,6	1,6	2,0	1,9	1,9	1,9
overig (o.a. zorgtoeslag)	3,6	3,4	3,1	3,2	3,3	3,3
Overdrachten aan bedrijven	1,7	1,7	1,4	1,4	1,4	1,4
Internationale samenwerking	1,8	1,8	2,0	2,1	1,5	1,7
Rente	1,6	1,5	1,4	1,3	1,1	1,0
Bruto collectieve uitgaven	47,1	46,9	46,4	45,5	44,5	44,1
mutatie in %						
Reële bruto collectieve uitgaven	-1,0	-0,6	0,2	-0,1	-0,5	1,0
Werkgelegenheid sector overheid (c)	-2,2	-1,9	-0,3	-3,2	-0,5	-1,0
Werkgelegenheid bedrijfstak zorg (c)	1,5	-0,3	-1,0	-1,9	-1,4	0,5

(a) De Hervorming Langdurige Zorg en de nieuwe Jeugdwet leiden tot forse verschuivingen tussen de zorgonderdelen in 2015.
(b) De WW- en arbeidsongeschiktheidsuitgaven worden in 2014 beïnvloed door de budgetneutrale schuif als gevolg van de invoering 'Wet beperking ziekteverzuim en arbeidsongeschiktheid vangnetters'.
(c) Gemeten in uren.

De **socialezekerheidsuitgaven** dalen van 12,6% bbp in 2015 naar 12,5% bbp in 2017. Dit wordt veroorzaakt doordat de werkloosheidsuitgaven dalen. Het aantal WW-uitkeringsjaren daalt in 2016 en 2017 (tabel 3.6). Het aantal bijstandsuitkeringen neemt toe vanwege de instroom door de voormalige Wajong-doelgroep en asielzoekers.

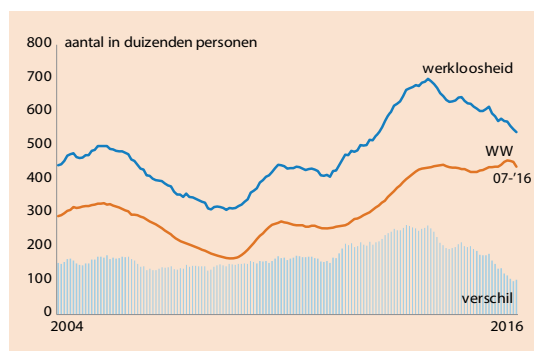
De afgelopen periode nam de werkloosheid af terwijl het aantal lopende WW-uitkeringen toenam. Als gevolg hiervan neemt het verschil tussen het aantal werklozen en het aantal WW-uitkeringen steeds verder af (figuur 3.6). Een verklaring hiervoor is de invoering van de Wet Werk en Zekerheid (WWZ). Vanwege de inkomstenverrekening in de WWZ, worden WW-uitkeringen met vertraging beëindigd. De administratieve uitstroom uit de WW vindt dus later plaats dan de (gedeeltelijke) werkhervatting. Dit leidt tot een stijging van het aantal

nuluitkeringen: WW-uitkeringsgerechtigden die geen betaling meer ontvangen. Het aantal nuluitkeringen is niet van invloed op het aantal uitkeringsjaren.

Tabel 3.6 Uitkeringsvolumes en percentage uitkeringsgerechtigden, 2015-2017

	2015	2016	2017
	duizenden		
Uitkeringsvolumes (a)			
AOW	3046	3085	3105
ANW	28	20	20
Ziekteverzuim	298	305	305
Arbeidsongeschiktheid totaal	672	670	670
w.v. WAO/WIA/WAZ	468	465	470
Wajong	204	205	200
Werkloosheidsuitkering	339	330	325
Participatiewet/IOAW/IOAZ	403	415	420
Totaal	4786	4830	4850
Actieven (b)			
	6723	6785	6840
I/a-ratio (c)			
w.v. AOW	45	45	45
overig	26	26	25
(a) In duizenden (volledige) uitkeringsjaren.			
(b) Het arbeidsvolume exclusief ziekteverzuim, in duizenden arbeidsjaren.			
(c) Percentage uitkeringsgerechtigden. Ratio van inactieven ten opzichte van actieven, in procenten.			

Figuur 3.6 Verschil WW en werkloosheid

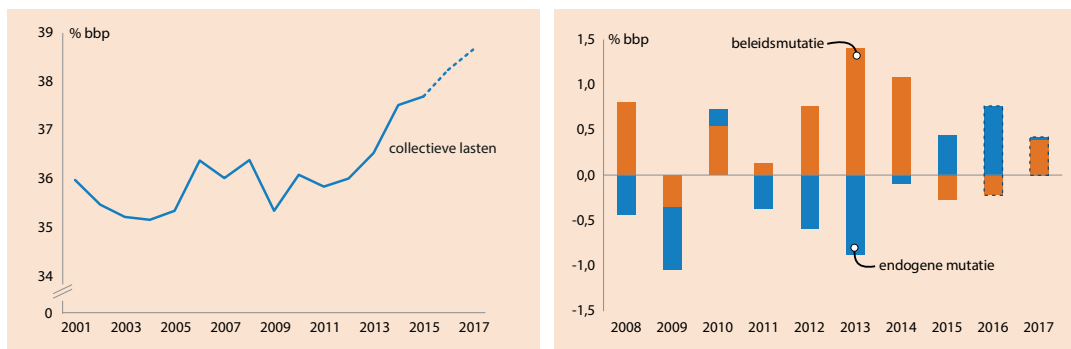
Bron: CBS Statline ([link](#)).

3.4 Collectieve lasten

De collectieve lasten nemen tussen 2015 en 2017 toe met 1%-punt, tot 38,7% bbp in 2017. Als gevolg van beleid nemen de ontvangsten in deze periode toe met 0,2% bbp. Dit is het saldo van de lastenverlichting van het 5 miljard-pakket en de tijdelijk hogere opbrengsten vanwege de uitfasering van de pensioenen in eigen beheer. Daarnaast stijgen de belastingontvangsten door endogene factoren, zoals de ontwikkeling van

heffingsgrondslagen (0,8% bbp).²⁸ Met name de vennootschapsbelasting en de loon- en inkomensheffing dragen bij aan de endogene groei van de belasting- en premieontvangsten.

Figuur 3.7 Collectievelastendruk in % bbp (links) en beleids- en endogene mutaties in de collectievelastendruk in % bbp (rechts)

Bron: CBS en CPB ([link](#)).

Tabel 3.7 Belasting- en premieontvangsten, 2015-2017

	2015	2016	2017	2016	2017	2016	2017
	niveau in % bbp			mutaties in % bbp per jaar			
				Beleid		Endofoon	
Loon- en inkomstenheffing	13,6	13,4	13,8	-0,5	0,3	0,3	0,1
Premies werknemersverzekeringen	3,1	3,3	3,3	0,2	0,1	0,0	0,0
Zvw-premies	5,1	5,3	5,2	0,1	0,0	0,1	0,0
Vennootschapsbelasting (exclusief gas)	2,3	2,7	2,6	0,0	0,0	0,4	-0,1
Belastingen op productie en invoer	11,6	11,8	11,8	0,1	0,1	0,0	0,0
Overige belastingen	1,9	1,9	1,9	-0,1	0,0	0,0	0,0
Totaal	37,7	38,2	38,7	-0,2	0,4	0,8	0,0

Beleidsmatige lastenontwikkeling

In **2016** worden de lasten verlicht met 1,5 mld euro. Voor **gezinnen** gaat het om een lastenverlichting van 2,7 mld euro (zie tabel 3.9). Dit betreft het 5 miljard-pakket, dat voor een groot deel neerslaat bij de loon- en inkomstenheffing. Ook het tijdelijke koopkrachtpakket voor 2016 draagt bij aan een lastenverlichting voor gezinnen. Stijgende zorgpremies en vergroeningsmaatregelen in de energiebelasting en de SDE+-heffing leiden tot een stijging van de lasten voor gezinnen.

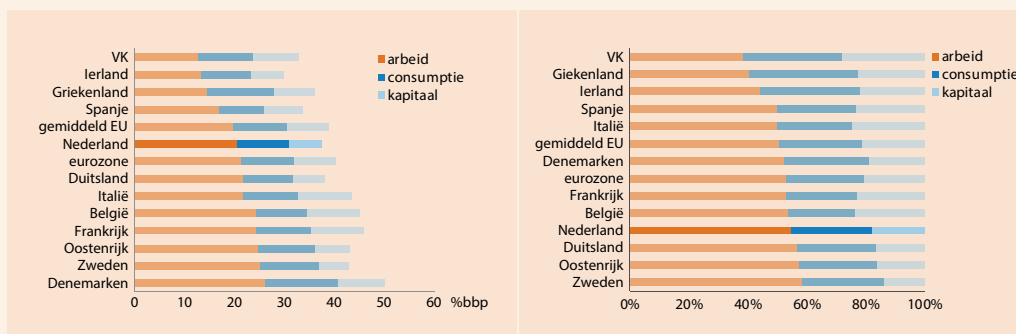
²⁸ De endogene ontwikkeling van de belastingen is de totale ontwikkeling van de belastingen minus de ontwikkeling als gevolg van beleidsmaatregelen.

Belastingdruk op arbeid internationaal niet uitzonderlijk

In vergelijking met andere Europese landen is de lastendruk op arbeid in Nederland niet uitzonderlijk hoog (figuur links). De lasten op arbeid in Nederland bedragen 20,4 % bbp (2014). Dit is vergelijkbaar met de lastendruk op arbeid in Duitsland en komt ongeveer overeen met de gemiddelden voor de Europese Unie en de eurozone (EA-19). In de Angelsaksische en Zuid-Europese landen zijn de lasten op arbeid doorgaans lager, terwijl bijvoorbeeld in de Scandinavische landen de productiefactor arbeid zwaarder wordt belast.

Verschillen in collectievelastendruk hangen niet alleen samen met verschillen in tarieven, maar ook met verschillen in instituties. Zo telt de pensioenpremie van de omvangrijke tweede pijler voor Nederland niet mee in de lasten op arbeid, terwijl de financiering van de staatspensioenen in andere landen, die gemiddeld hoger zijn dan de AOW en inkomensafhankelijk kunnen zijn, wel wordt meegenomen. Aan de andere kant maken premies zorgverzekering in Nederland onderdeel uit van de collectievelastendruk, terwijl dat in andere landen niet altijd het geval is. Ook ontstaan er verschillen als gevolg van andere regelingen bij de loondoorbetaling bij ziekte en door verschillende belastingbehandeling van uitkeringen.

Belasting- en premieontvangsten naar grondslag in 2014, in % bbp (links) en in % totaal (rechts), gesorteerd op het aandeel arbeid

Bron: Europese Commissie ([link](#)).

Het aandeel van de belastingen op arbeid *in de totale belastingmix* lijkt hoog, omdat het aandeel van de belasting op kapitaal in Nederland relatief laag is (figuur rechts). Kapitaal wordt in Nederland onder meer belast in box 3 en door de dividend- en vennootschapsbelasting. Echter, de subsidie van de eigen woning via de hypotheekrenteaftrek beperkt de lastendruk op kapitaal substantieel. (a) Een andere reden voor het lage aandeel van kapitaal in de Nederlandse belastingmix in 2014 is de achterblijvende opbrengst van de vennootschapsbelasting als gevolg van de economische crisis. Met name de ontvangsten van de banken en de multinationals daalden, ondernemingen die in Nederland van relatief groot belang zijn. Vanaf 2014 nemen met het economisch herstel de ontvangsten van de vennootschapsbelasting sterk toe.

(a) Zie ook: Lejour, A. en M. van 't Riet, Een meer uniforme belasting van kapitaalinkomen, CPB Policy Brief, 2015 ([link](#)).

De lasten voor **bedrijven** en **overheid** nemen in 2016 toe met 1,2 mld euro (tabel 3.8). De lastenverzwaring wordt voornamelijk gedreven door stijgende werkgeverspremies. Ook stijgen de lasten vanwege de verhoging van de verhuurderheffing, de integratie van de research and developmentaftrek (RDA) in de WBSO en vanwege vergroeningsmaatregelen in de energiebelasting en vanwege de SDE+-heffing. De invoering van de vennootschapsbelastingplicht voor overheidsondernemingen doet de lasten voor de overheid stijgen met 0,1 mld euro.

De totale lastenverzwaring in **2017** is 2,8 mld euro. Deze lastenverzwaring treft met name **gezinnen** (2,4 mld euro, tabel 3.9). Het meest omvangrijke beleidspunt is de uitfasering van het pensioen in eigen beheer van directeuren-grotaandeelhouders (2,1 mld euro).²⁹ Ook nemen de lasten voor gezinnen toe als gevolg van stijgende zorgpremies. De lasten voor **bedrijven en overheid** stijgen met 0,3 mld euro. Het gaat hierbij voornamelijk om een stijging van de werkgeverspremies. Ook stijgt het tarief van de verhuurderheffing in 2017, wat een lastenverzwaring voor woningbouwcorporaties betekent.

Tabel 3.8 Beleidsmatige lastenontwikkeling 2016 en 2017 in mld euro

	2016	2017
	mld euro	
Gezinnen	-2,7	2,4
Btw	0,1	0,0
Tabaksaccijns	0,1	0,0
Frisdrankbelasting	0,1	0,0
Energiebelasting en SDE+	0,2	0,1
Dividendbelasting	-0,3	0,0
Loon- en inkomstenheffing	-3,9	1,9
Zvw	1,1	0,4
Overig gezinnen	0,0	0,0
Bedrijven	1,0	0,3
Energiebelasting en SDE+	0,4	0,0
Kolenbelasting	-0,2	0,0
Verhuurderheffing	0,2	0,2
Vennootschapsbelasting	-0,2	-0,1
Aof-premie	1,2	0,7
Awf-premie	0,6	0,3
Wgf-premie	-0,6	-0,5
Zvw	-0,4	-0,2
Overig bedrijven	0,0	0,0
Overheid	0,2	0,0
Vennootschapsbelasting	0,1	0,0
Wao-premie	0,2	0,1
Zvw	-0,1	0,0
Overig overheid	0,0	0,0
Totaal gezinnen, bedrijven en overheid	-1,5	2,8

Endogene ontwikkeling (ontwikkeling als gevolg van de heffingsgrondslagen)

De belasting- en premieontvangsten nemen in 2016 toe met 0,8 % bbp als gevolg van een positieve ontwikkeling van de heffingsgrondslagen (zie tabel 3.7). Met name de ontwikkeling van de vennootschapsbelasting is opvallend. De meeste te compenseren verliezen die ontstaan zijn tijdens de crisis, zijn inmiddels verrekend. Sinds het dieptepunt in 2012 zijn de opbrengsten met zo'n 70% toegenomen, waardoor deze ondanks tariefsverlaging bijna op het niveau van vóór de crisis uitkomen (figuur 3.8). In 2017 nemen de ontvangsten uit de

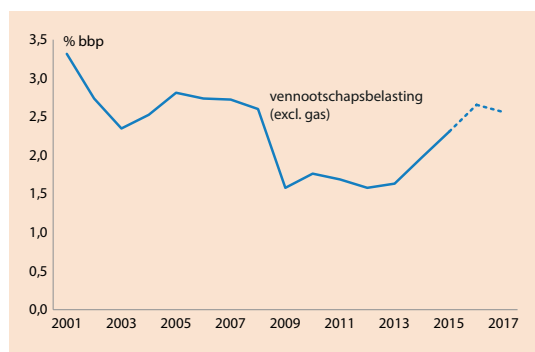
²⁹ Deze maatregel is uitvoerig beschreven in het tekstkader in hoofdstuk 1.

vennootschapsbelasting licht af, omdat naar verwachting een deel van de extra opbrengsten in 2016 incidenteel is. Dit wordt veroorzaakt door een steeds actuelere heffing van de vennootschapsbelasting. Een lage rente op de geldmarkt, stimulerende wettelijke invorderings- en belastingrentes en een actiever opleggen van voorlopige aanslagen door de Belastingdienst dragen hier aan bij.

In 2017 nemen de ontvangsten uit de vennootschapsbelasting licht af, omdat naar verwachting een deel van de extra opbrengsten in 2016 incidenteel zijn. In 2016 komen de kasontvangsten over voorgaande winstjaren 2015 en 2014 flink hoger uit dan eerder verwacht. In 2015 zagen we deze ontwikkeling ook al. In het eerste halfjaar vragen ondernemingen zelf om een hogere voorlopige aanslag over t-1 om in latere jaren geen belasting meer over dat jaar te betalen en dus ook geen belastingrente. We verwachten dat in 2017 ondernemingen in veel minder mate hun voorlopige aanslag over 2016 omhoog zullen bijstellen omdat ze in 2016 al zoveel mogelijk hun winst zo actueel mogelijk proberen hebben ingeschat.

Ook de loon- en inkomstenheffing draagt bij aan de endogene stijging van de belastingopbrengsten: de nominale loonsom stijgt harder dan het nominale bbp. Het totaal van de overige belastingcategorieën ontwikkelt zich grofweg in lijn met het bbp.

Figuur 3.8 Vennootschapsbelasting (excl. gas) in % bbp

Bron: CBS en CPB ([link](#)).

3.5 Koopkracht

Sterke koopkrachtverbetering in 2016

In 2016 stijgt de mediane statische koopkracht met 2,8%. Werkenden gaan er met een koopkrachtstijging van 3,9% het meest op vooruit. Deze toename is deels te verklaren door de maatregelen uit het 5 miljard-pakket en deels door een reële contractloontwikkeling van 1,4%. De koopkracht van uitkeringsgerechtigden (1,3%) en gepensioneerden (1,5%) stijgt in mindere mate. Voor gepensioneerden geldt dat het beperkt indexeren van aanvullende pensioenen een drukkend effect heeft op de koopkrachtontwikkeling. Tevens hebben verschillende beleidswijzigingen gevolgen voor de koopkracht. Een uitgebreide bespreking van deze wijzigingen is opgenomen in het *Centraal Economisch Plan 2016*.

De ontwikkeling van de koopkracht in 2016 is gunstiger dan oorspronkelijk werd geraamd in de *Macro Economische Verkenning 2016*. Na de besluitvorming in augustus 2015 werd de mediane koopkracht in 2016 geraamd op 1,4%. De koopkracht van werkenden werd destijds geraamd op 2,5%, en de koopkracht van uitkeringsgerechtigden en gepensioneerden op 0,2%. De raming van de koopkrachtontwikkeling is dus met ruim 1 procentpunt naar boven bijgesteld. Dit komt doordat het macro-economisch beeld is aangepast. Destijds werd de inflatie (gemeten met de CPI) namelijk geraamd op 1,2% en de contractloonsstijging op 1,4%, wat een geraamde reële contractloongroei van 0,2% opleverde. Inmiddels wordt de inflatie voor 2016 geraamd op 0,2% en de contractloongroei op 1,6%. Dit betekent een bijstelling in de reële contractloongroei van 1,2%. Ook is de raming van de nominale zorgpremies in 2016 naar beneden bijgesteld. Samen leiden deze wijzigingen tot een sterk aangepast koopkrachtbeeld voor 2016.

Mediane koopkrachtverbetering van 1,0% in 2017

Ten opzichte van 2016 neemt in 2017 de mediane statische koopkracht toe met 1,0%. De mediane koopkracht van werkenden neemt toe met 1,1%. In de marktsector stijgen de contractlonen met 1,6%. Door de relatief lage inflatie levert dit een reële contractloonsstijging op van 1,0%. De mediane koopkracht van uitkeringsgerechtigden stijgt ook met 1,1%, terwijl de mediane koopkracht van gepensioneerden toeneemt met 0,7%. Het niet of beperkt indexeren van aanvullende pensioenen heeft een drukkend effect op de koopkracht van deze groep. Verder is de stijging van de nominale zorgpremie met circa 41 euro ongunstig voor de koopkracht van huishoudens zonder zorgtoeslag. Daarnaast hebben verschillende beleidswijzigingen gevolgen voor de koopkrachtontwikkeling. Tijdens de koopkrachtbesluitvorming zijn verschillende maatregelen geïntroduceerd om de koopkracht van een aantal groepen te verbeteren (zie tabel B.1).

Ten opzichte van 2016 wordt in 2017 de derde schijf met 451 euro verlengd, wat een positief effect heeft op de koopkracht van huishoudens met een inkomen in de vierde schijf. Daarnaast worden het tweede- en derdeschijftarief verhoogd met 0,4%-punt, wat ongunstig is voor huishoudens met inkomen in de tweede of hogere schijven. De verhoging van de algemene heffingskorting met 5 euro heeft een licht positief effect op de koopkracht van alle huishoudens met een inkomen tot de vierde schijf.

Werkenden met inkomens lager dan circa 122 duizend euro hebben voordeel van de aanpassingen van de arbeidskorting in 2017. De maximale arbeidskorting wordt verhoogd met 110 euro en het afbouwpercentage wordt verlaagd van 4% naar 3,6%. Werkenden met kinderen profiteren tevens van een intensivering in de kinderopvangtoeslag.

De mediane koopkracht van veel gepensioneerden, uitkeringsgerechtigden en werkenden met lage inkomens verbetert door intensiveringen van de zorg- en huurtoeslag. De koopkracht van huishoudens met lage inkomens én kinderen neemt ook toe doordat het kindgebonden budget wordt verhoogd met 100 euro voor het eerste kind en met 67 euro voor het tweede kind. De koopkracht van gepensioneerden met een inkomen tot 36.057 euro verbetert door een verhoging van de maximale ouderenkorting met 101 euro.

De aanpassingen in box 3 hebben wisselende koopkrachteffecten. De verdere verhoging van de vermogensvrijstelling is voordelig voor alle huishoudens met inkomen in box 3. De progressievere opbouw van het fictieve rendement is gemiddeld gunstig, maar de huishoudens met de hoogste vermogens gaan een hogere heffing betalen. Dat dit vaak gepensioneerden betreft, blijkt uit figuur 3.9, waarin de koopkrachtontwikkeling voor de bruto huishoudinkomens van zes typen huishoudens wordt getoond. In deze zogenaamde puntenwolken ligt 90% van de koopkrachtontwikkeling van huishoudens tussen de bovenste en onderste lijn. De middelste lijn toont de mediaan. De puntenwolken laten zien dat een klein deel van de gepensioneerden, zowel alleenstaanden als paren, een koopkrachtdaling ondervindt van meer dan 4%. Het betreft met name gepensioneerden met vermogen: de daling wordt deels veroorzaakt door de progressievere rendementsheffing en deels doordat het werkelijke rendement op sparen in 2017 naar verwachting lager ligt dan in 2016.

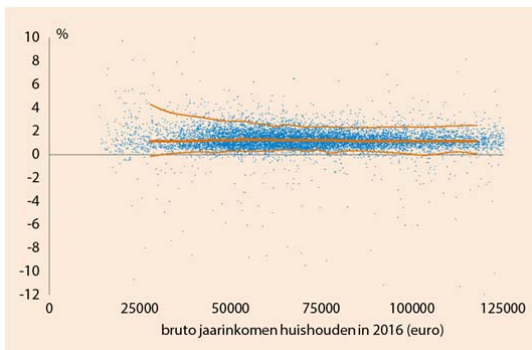
Zie de bijlage 'Beleidsuitgangspunten 2016 en 2017' voor een volledig overzicht van koopkrachtrelevante beleidsmaatregelen in 2017.

Tabel 3.9 Koopkrachtverbetering in 2016 en 2017

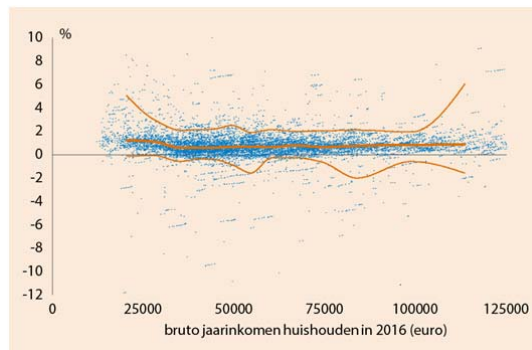
	2016	2017	
	Mediaan koopkrachtmutatie in % (a)		Omvang in % totaal (b)
Inkomensniveau (c)			
< 175% wml	1,8	1,1	36
175-350% wml	3,4	0,9	38
350-500% wml	3,6	1,1	16
> 500% wml	2,8	1,1	11
Inkomensbron (d)			
Werkenden (e)	3,9	1,1	63
Uitkeringsgerechtigden	1,3	1,1	9
Gepensioneerden	1,5	0,7	26
Huishoudtype			
Tweeverdieners	3,3	1,0	52
Alleenstaanden	2,0	1,1	42
Alleenverdieners	2,1	0,6	6
Gezinssamenstelling (f)			
Met kinderen	4,0	1,3	26
Zonder kinderen	3,4	1,0	48
Alle huishoudens	2,8	1,0	100
(a) Statistische koopkrachtmutaties exclusief incidentele inkomensmutaties.			
(b) Percentage van totaal aantal huishoudens in 2016.			
(c) Bruto inkomen uit arbeid of uitkering op huishoudniveau; het bruto minimumloon (wml) is in 2016 ongeveer 19.800 euro.			
(d) De indeling naar inkomensbron is op basis van de hoogste inkomensbron op huishoudniveau, waarbij een huishouden waarvan hoofd of partner winstinkomen heeft, bij werkenden wordt ingedeeld. Huishoudens met vroegpensioen of studiefinanciering als hoogste inkomensbron zijn uitgezonderd.			
(e) Bij de koopkrachtmutatie van werkenden wordt geen rekening gehouden met incidentele mutaties van het loon, zoals het ontvangen of wegvallen van bonussen.			
(f) De indeling naar gezinssamenstelling is op basis van aanwezigheid van kinderen tot 18 jaar en is exclusief huishoudens van gepensioneerden.			

Figuur 3.9 Koopkrachtontwikkeling in 2017³⁰

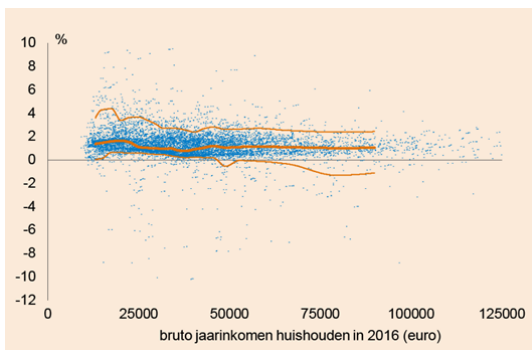
Werkende tweeverdiener

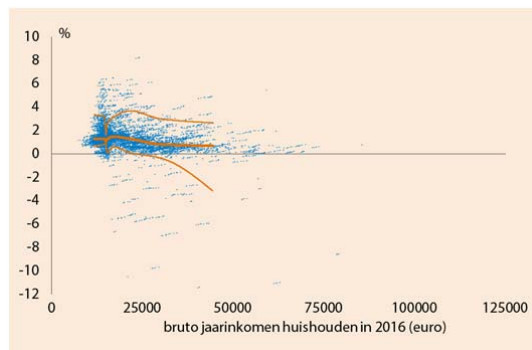
Werkende alleenverdiener

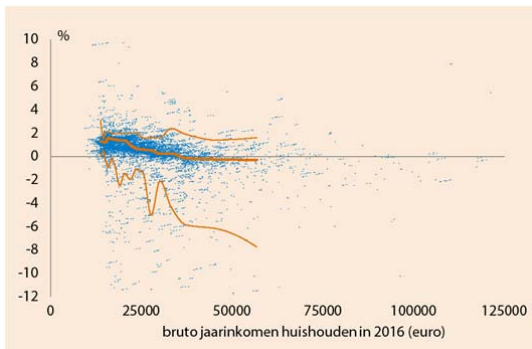
Werkende alleenstaande

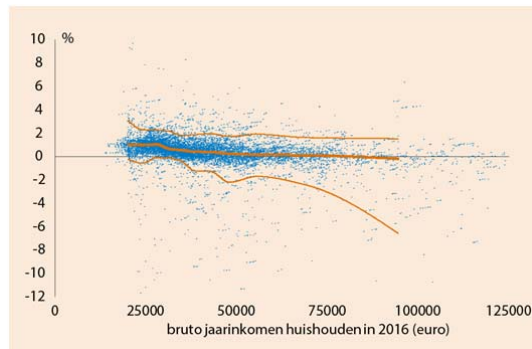
Uitkeringsgerechtigde alleenstaande

Gepensioneerde alleenstaande

Gepensioneerde tweeverdiener

³⁰ Koopkracht naar huishoudtype, inkomensbron en huishoudinkomen, mutaties in %, 2016. Per inkomensniveau ligt de koopkrachtontwikkeling van 90% van de huishoudens tussen de bovenste en onderste lijn. De middelste lijn geeft de mediaan weer.

4 Actualisatie Middellangetermijnverkenning 2018-2021

De economie groeit in de periode 2018-2021 met gemiddeld 1,7% per jaar. Dit maakt een lichte daling van de werkloosheid naar 5,5% in het eindjaar mogelijk. De rente en inflatie lopen licht op, maar blijven laag. De overheidsbegroting schrijft zwarte cijfers, met een positief EMU-saldo van 0,9% in 2021, een schuld die afneemt naar 52% en een houdbaarheidsoverschot van 0,4%.

Dit hoofdstuk geeft een actualisatie van de Middellangetermijnverkenning 2018-2021.³¹ Naast de actualisatie van de kortetermijnraming (voor 2016-2017) hebben in de periode sinds maart de Britten voor een vertrek uit de EU gestemd, wat ook op de middellange termijn de groei negatief beïnvloedt. Dit hoofdstuk beschrijft het economische en budgettaire beeld voor de periode 2018-2021 en geeft vervolgens een verantwoording van de verschillen ten opzichte van de publicatie uit maart 2016.

³¹ Zie de Middellangetermijnverkenning 2018-2021 ([link](#)) uit maart 2016 voor een uitgebreide verantwoording.

4.1 Groei zonder stijging koopkracht

Tabel 4.1 Kerngegevens voor Nederland, 1998-2021

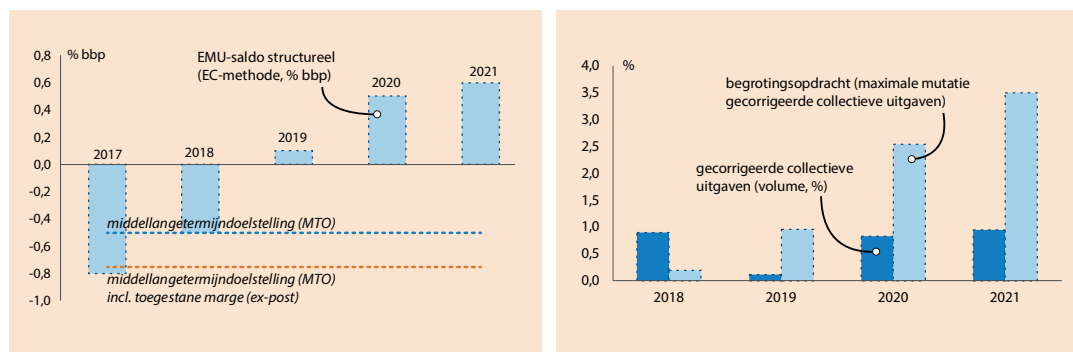
	1998- 2005	2006- 2013	2014- 2017	2018- 2021
mutaties per jaar in %				
Internationale economie				
Relevant wereldhandelsvolume goederen en diensten	5,4	3,0	3,6	4,3
Concurrentenprijs (a)	-0,2	0,7	0,9	1,1
Olieprijs (dollars per vat, niveau in eindjaar)	54,4	108,7	51,4	60,7
Eurokoers (dollar per euro, niveau in eindjaar)	1,24	1,33	1,11	1,18
Lange rente Nederland (niveau in eindjaar in %)	3,4	2,0	0,1	1,1
Volume bbp en bestedingen				
Bruto binnenlands product (bbp, economische groei)	2,5	0,8	1,7	1,7
Consumptie huishoudens	2,4	-0,2	1,3	1,1
Consumptie overheid	2,8	2,4	0,6	1,5
Investerings (inclusief voorraden)	1,6	-0,5	4,6	2,0
Uitvoer van goederen en diensten	5,7	3,2	3,9	4,0
Invoer van goederen en diensten	5,7	2,9	4,4	3,9
Prijzen, lonen en koopkracht				
Prijs bruto binnenlands product	2,5	1,4	0,4	1,2
Uitvoerprijs goederen en diensten, exclusief energie	0,1	1,3	-0,3	0,9
Prijs goedereninvoer	-0,4	2,2	-2,4	1,0
Inflatie, geharmoniseerde consumentenprijsindex (hicp)	2,5	1,9	0,3	1,2
Contractloon marktsector (c)	2,8	1,8	1,4	1,6
Koopkracht, statisch, mediaan alle huishoudens	0,6	0,0	1,5	0,0
Arbeidsmarkt				
Beroepsbevolking	1,1	0,9	0,2	0,7
Werkzame beroepsbevolking	1,1	0,7	0,5	0,9
Werkloze beroepsbevolking (in duizend personen, niveau in eindjaar)	490	645	555	505
Werkloze beroepsbevolking (niveau in eindjaar in % beroepsbevolking)	5,9	7,3	6,2	5,5
Marktsector (b)				
Productie	3,0	0,8	2,4	2,0
Arbeidsproductiviteit (per uur) (c)	2,7	0,6	1,3	1,5
Werkgelegenheid (in uren) (c)	0,3	0,2	1,1	0,5
Loonvoet (per uur) (c)	3,8	2,3	1,3	2,1
Arbeidsinkomensquote (niveau in eindjaar in %)	75,9	79,1	78,1	77,9
Overig				
Individuele spaarquote (niveau in eindjaar in % beschikbaar inkomen) (d)	-1,9	-0,7	1,7	1,0
Saldo lopende rekening (niveau in eindjaar in % bbp)	7,3	10,2	8,2	8,5
niveaus in eindjaar in % bbp				
Collectieve sector				
EMU-saldo	-0,3	-2,4	-0,7	0,9
EMU-schuld (ultimo jaar)	49,3	67,7	61,8	52,3
Collectieve lasten	35,0	36,5	38,7	39,5
<p>(a) Goederen en diensten, exclusief grond- en brandstoffen. (b) Bedrijven exclusief zorg, delfstoffenwinning en onroerendgoedsector. (c) Het CPB gebruikt met ingang van het <i>CEP 2016</i> gewerkte uren in plaats van arbeidsjaren als maatstaf voor de input van arbeid. Dit heeft gevolgen voor de cijfers over loonvoeten en werkgelegenheid. Hierover is een CPB Achtergronddocument met meer toelichting beschikbaar. (d) Niveau; beschikbaar gezinsinkomen is inclusief collectieve besparingen. De individuele spaarquote valt in 2017 0,6%-punt lager uit door de verwerking van Pensioen in Eigen Beheer, zie het kader in hoofdstuk 1.</p>				

Het gestage herstel na de grote recessie zet in de periode 2018-2021 door, zowel internationaal als in Nederland. De wereldeconomie groeit met gemiddeld 4% per jaar, de Nederlandse economie met 1,7%. Op de arbeidsmarkt groeien zowel de beroepsbevolking als de werkzame beroepsbevolking met respectievelijk 0,7% en 0,9% per jaar. De werkloosheid daalt licht naar 5,5% in 2021.

In lijn met het economisch herstel en gesteund door een stijging van de olieprijs zal de inflatie in het eurogebied toenemen. De inflatieverwachting in de markt is echter nog laag. De inflatie in Nederland houdt gelijke tred met de inflatie in de eurozone en komt gemiddeld uit op 1,2%. In nominale termen loopt de lange rente op naar 1,1% in 2021; in reële termen blijft de lange rente negatief.

De overheidsbegroting beweegt van een tekort van 0,7% in 2017 naar een overschot van 0,9% bpb in 2021.³² De collectieve-uitgavenquote daalt, terwijl de lastenquote stijgt. De overheidsschuld neemt af tot 52% bpb, duidelijk onder de Europese schuldnorm van 60% bpb. Het EMU-saldo verbetert reëel met 12 mld euro tussen 2017 en 2021. Vanaf 2018 voldoen de Nederlandse overheidsfinanciën in deze raming aan de Europese begrotingsregels met betrekking tot EMU-saldo, uitgavenregel en schuld, met uitzondering van de niet-significante afwijking voor de uitgavenregel in 2018. Figuur 4.1 laat zien dat het structurele saldo en de uitgavenregel na 2018 ruim boven de middellangetermijndoelstelling (MTO) uitkomen.

Figuur 4.1 Het structurele saldo (links) en de uitgavenregel (rechts)

De mediane statische koopkracht stijgt niet in de periode 2018-2021. De mediane koopkracht van werkenden neemt niet toe in de periode 2018-2021, mede door een beperkte reële contractloonsstijging van gemiddeld 0,3% per jaar. De koopkracht van uitkeringsgerechtigden neemt af met 0,2% per jaar mede doordat de dubbele heffingskorting in het referentieminimumloon voor de bijstand wordt afgebouwd. De koopkracht van gepensioneerden daalt met 0,3% per jaar, mede door een beperkte indexatie van de aanvullende pensioenen.

³² Hierbij wordt uitgegaan van ongewijzigd beleid in de periode 2018-2021, wat betekent dat bestaand en voorgenomen beleid in de raming is verwerkt, waarna het beleid gehandhaafd wordt.

Tabel 4.2 Kerngegevens collectieve financiën 2016-2021

	2016	2017	2018	2019	2020	2021
	% bbp					
Bruto collectieve uitgaven	44,5	44,1	44,1	43,6	43,3	43,2
Collectieve lasten	38,2	38,7	38,9	39,3	39,4	39,5
Niet-belastingmiddelen	5,1	4,8	4,8	4,7	4,6	4,6
EMU-saldo	-1,1	-0,7	-0,3	0,4	0,7	0,9
w.v. EMU-saldo lokale overheid	-0,3	-0,3	-0,2	-0,2	-0,2	-0,2
EMU-saldo structureel (EC-methode)	-0,9	-0,8	-0,5	0,1	0,5	0,6
EMU-schuld	63,3	61,8	59,9	57,5	55,1	52,3

Tabel 4.3 Statische koopkrachtmutaties 2018-2021 (gemiddeld per jaar)

2018-2021 (gemiddeld per jaar)		
	Mediaan koopkrachtmutatie in % (a)	Omvang in % totaal (b)
Inkomensniveau (c)		
< 175% wml	-0,1	36
175 - 350% wml	-0,1	38
350-500% wml	0,1	15
> 500% wml	0,2	11
Inkomensbron (d)		
Werkenden (e)	0,0	63
Uitkeringsgerechtigden	-0,2	9
Gepensioneerden	-0,3	26
Huishoudtype		
Tweeverdieners	0,0	52
Alleenstaanden	0,0	43
Alleenverdieners	-0,3	5
Gezinssamenstelling (f)		
Met kinderen	0,0	26
Zonder kinderen	0,0	49
Alle huishoudens	0,0	100
<p>(a) Statische koopkrachtmutaties exclusief incidentele inkomensmutaties. Het betreft het gemiddelde van de koopkrachtmutaties in 2018, 2019, 2020 en 2021.</p> <p>(b) Percentage van totaal aantal huishoudens in 2018.</p> <p>(c) Bruto inkomen uit arbeid of uitkering op huishoudniveau; bruto minimumloon (wml) is in 2018 ongeveer 20.500 euro.</p> <p>(d) De indeling naar inkomensbron is op basis van de hoogste inkomensbron op huishoudniveau, waarbij een huishouden waarvan hoofd of partner winstinkomen heeft, bij werkenden wordt ingedeeld. Huishoudens met vroegpensioen of studiefinanciering als hoogste inkomensbron zijn uitgezonderd.</p> <p>(e) Bij de koopkrachtmutatie van werkenden wordt geen rekening gehouden met incidentele mutaties van het loon, zoals het ontvangen of wegvallen van bonussen.</p> <p>(f) De indeling naar gezinssamenstelling is op basis van aanwezigheid van kinderen tot 18 jaar en is exclusief huishoudens van gepensioneerden.</p>		

Volgens de huidige inschatting is het houdbaarheidssaldo 0,4% bbp. In euro's uitgedrukt is dit 3 mld euro. Daarmee is de begroting houdbaar op lange termijn: het huidige niveau van overheidsvoorzieningen kan worden gehandhaafd zonder een tekort op de overheidsbegroting of een oplopende overheidsschuld. In de jaren na 2021 neemt de inkomensongelijkheid door reeds ingezette veranderingen in beleid toe met 2,9%³³ tussen 2021 en 2060 (zie kader).

Langetermijneffecten van beleid op de Gini-coëfficiënt

Om de langetermijneffecten van beleidsmaatregelen op het inkomen van huishoudens te berekenen, hanteren we sinds de *Macro Economische Verkenning 2016* de mutatie van de Gini-coëfficiënt. Soms is er sprake van beleidsmaatregelen die een geleidelijke transitie vergen, waardoor niet alleen effecten optreden op de korte of middellange termijn, maar ook effecten na de middellange termijn. Om de verschillende langetermijneffecten evenwichtig in kaart te brengen, kijken we niet alleen naar de effecten op werkgelegenheid en overheidsfinanciën, maar ook naar de effecten op de inkomensverdeling. Als maatstaf hanteren we de toe- of afname van de Gini-coëfficiënt als gevolg van beleid. De Gini-coëfficiënt is een veel gebruikte indicator voor (inkomens-)ongelijkheid, waarmee de mate van ongelijkheid wordt uitgedrukt in een getal tussen 0 (volledig gelijke verdeling) en 1 (volledig ongelijke verdeling). (a)

Als gevolg van reeds ingezette veranderingen in het beleid neemt de Gini-coëfficiënt op de lange termijn toe, met 2,9% na 2021. (b) Deze toename is onder andere toe te schrijven aan de verlaging van de belastingtarieven in de tweede, derde en vierde schijf, de (verdere) beperking van de overdraagbaarheid van de algemene heffingskorting en de (verdere) verlaging van de bijstand, alle bezien vanaf 2021. De beperking van de hypotheekrenteaftrek verlaagt de Gini-coëfficiënt juist.

Het CPB heeft de afgelopen jaren in verschillende publicaties gekeken naar de effecten van beleidsvarianten op de Gini-coëfficiënt. In de onderstaande tabel volgt een (actueel) overzicht voor een aantal algemene beleidsopties, waarbij wordt uitgegaan van het langetermijnbelastingstelsel.

Variant (a)	Mutatie van de Gini-coëfficiënt t.o.v. basispad
	Effect lastenverlichting (1 mld euro)
Verlaging tarief eerste schijf	-0,2%
Verlaging tarief tweede en derde schijf	+0,3%
Verlaging tarief vierde schijf	+0,7%
Verhoging maximale algemene heffingskorting	-0,3%

(a) Voor doorrekeningen van meer specifieke beleidsvarianten verwijzen we naar de CPB-studies *Kansrijk Arbeidsmarktbeleid 1* ([link](#)) en 2 ([link](#)), *MIMOSI-achtergronddocument* ([link](#)), en *De effectiviteit van fiscaal participatiebeleid* ([link](#)).

Uit de tabel blijkt dat lastenverlichtingen via het eersteschiiftarief en de algemene heffingskorting tot een afname leiden van de Gini-coëfficiënt (lagere inkomens hebben hiervan het meest profijt). Bij het inzetten van deze 1 miljard-maatregelen neemt de inkomensongelijkheid nog steeds toe op de lange termijn, maar minder hard dan in het basispad. Lastenverlichtingen via de tweede, derde, of vierde schijf leiden juist tot een toename van de Gini-coëfficiënt (lagere inkomens hebben hiervan geen profijt). De aanpassing van het vierdeschiiftarief ter waarde van 1 miljard heeft het grootste effect (0,7%) en zou leiden tot een oploop van de Gini-coëfficiënt op de lange termijn met 3,6%.

Noten

- (a) Zie het achtergronddocument MIMOSI ([link](#)) voor meer toelichting over de toepassing van de Gini-coëfficiënt.
 (b) Het betreft de relatieve mutatie van de Gini-coëfficiënt: (verandering van de Gini-coëfficiënt) / (Gini-coëfficiënt in 2021), waarbij eventueel doorlopend beleid wordt afgekapt bij de stand in 2060. Voor deze berekening wordt het langetermijnbeleid geprojecteerd op de stand van het belastingstelsel en de demografie in 2021.

³³ Het betreft de relatieve mutatie van de Gini-coëfficiënt: (verandering van de Gini-coëfficiënt) / (Gini-coëfficiënt in 2021).

4.2 Belangrijkste verschillen met MLT 2018-2021 uit maart

4.2.1 Lagere groei door Brexit

De Britse bevolking heeft in het referendum gekozen om de Europese Unie te verlaten, maar de afwikkeling roept veel vragen op. De nieuw gevormde Britse regering heeft aangegeven de uitslag van het referendum te volgen (*'Brexit means Brexit'*), maar voor het overige is er nog weinig gedeeld over de strategie, noch over het moment van het in gang zetten van het proces, noch over de inzet ten aanzien van de boedelscheiding, noch over het eindbeeld dat men nastreeft. In de *Leave*-campagne stonden het terughalen van bevoegdheden van Brussel naar het nationale niveau, de afdracht aan de Unie en beperking van migratie centraal. De EU heeft aangegeven de onderhandelingen over de voorwaarden van de terugtrekking pas officieel te openen als het VK – in lijn met artikel 50 van het Verdrag van Lissabon - officieel heeft aangegeven zich te willen terugtrekken uit de Unie. Op dat moment start de klok, die na twee jaar tot uittreding leidt, tenzij de overige 27 lidstaten tot een verlenging besluiten. In formele zin gaan de onderhandelingen alleen over de boedelscheiding en is de vormgeving van de toekomstige relatie een separate kwestie. In de praktijk lijkt dat onderscheid minder duidelijk. De bekrachtiging van onderhandelingsresultaten kan – afhankelijk van de vorm – ook de nodige tijd vragen.

Zolang er geen helderheid komt over de toekomstige relatie tussen het VK en de Unie, tempert onzekerheid de economische vooruitzichten. Bedrijven stellen investeringen uit, consumenten besteden minder uit voorzorgsmotief. Dit treft in eerste instantie vooral het VK zelf, maar in zijn kielzog ook landen die (nauwe) economische relaties met het VK onderhouden. De effecten van deze onzekerheid zijn evenwel tijdelijk. Ze ebben weg als het eindbeeld en de route daarnaartoe weer helder zijn. Voor het eindbeeld zijn verschillende scenario's denkbaar, waarbij de kosten toenemen naarmate het arrangement hogere handelstarieven en andere barrières opwerpt voor de relaties tussen het VK en de EU-lidstaten.³⁴ Bij een toetreding tot de Europese Economische Ruimte, zoals Noorwegen, is de uiteindelijke schade in termen van handel en investeringen beperkt, maar de gecreëerde eigen beslisruimte voor het VK evenzeer. Aan de andere kant van het spectrum is er geen handelsverdrag en gelden mogelijk de voorwaarden van de Wereldhandelsorganisatie – al is ook deze terugvaloptie met de nodige onzekerheid omgeven. Een tussenvorm is dat de Britten een vrijhandelsverdrag sluiten met de EU, bv. langs de lijnen van het Canadese concept. Los van het eindbeeld bestaat ook nog de nodige onzekerheid over de transitie; is een directe doorsteek van lidmaatschap van de Unie naar het eindbeeld mogelijk? Dit alles overziend zal de economische groei in Nederland op de middellange termijn dus worden geraakt door de Brexit.

De gevolgen voor Nederland zijn allereerst zichtbaar in de handel: de relevante wereldhandel neemt af, waardoor de Nederlandse uitvoer wordt geraakt. Door de lagere groei in combinatie met een toegenomen onzekerheid nemen investeringen door bedrijven

³⁴ Bollen, J.C., G.W. Meijerink en H.A. Rogas-Romagosa, 2016, Nederlandse kosten Brexit door minder handel, CPB Policy Brief 2016/07 ([link](#)).

af en daalt de consumptie van huishoudens. De Brexit dempt de economische groei met 0,4% in 2017 en met 0,1% per jaar in de periode 2018-2021. Net als andere instellingen (zie tekstkader in hoofdstuk 1) hebben wij hierbij een relatief rustig uitgangspunt gekozen, met een geleidelijk afnemende onzekerheid waarin naarmate de tijd vordert, blijkt dat onderhandelaars de economische gevolgen beperkt proberen te houden, er relatief snel helderheid ontstaat en de kosten in termen van handelsverstoringen beperkt zijn.

4.2.2 Inflatie en rente

De inflatie in het eurogebied en in Nederland komt gemiddeld 0,3% lager uit in de periode 2018-2021. Dit is in lijn met de lagere futures voor de verwachte inflatie over vijf jaar, die in de periode mei-juli gemiddeld gelijk is aan 1,4%. Ook wijzen de realisaties op een grotere persistentie van de lage inflatie. De bijstelling van de olieprijs in 2021 van 43 naar 61 dollar heeft een opwaarts effect op de inflatie. Dit opwaartse effect wordt gecompenseerd door de lagere kapitaalkosten als gevolg van de lagere rente. De reële loonontwikkeling verandert niet. Net als de inflatie zijn ook de lonen in de marktsector en de collectieve sector neerwaarts bijgesteld.

De lange rente komt in 2021 uit op 1,1%, een verlaging met 0,8%-punt. Deze verlaging is in lijn met de marktontwikkeling voor *futures* van de korte rente in 2021. Door de bijstelling is de reële rente in de periode 2018-2021 negatief.

4.2.3 EMU-saldo

Het begrotingsoverschot in 2021 wordt geraamd op 0,9% bbp, een verhoging van 0,3%-punt. Het hogere overschot komt door de ontwikkeling voor 2017: het begrotingstekort in 2017 komt 0,5% bbp lager uit op 0,7% bbp. De opwaartse bijstelling van het EMU-saldo loopt na 2017 terug, doordat het effect van de uitfasering van pensioen in eigen beheer tijdelijk is en doordat de economische groei in de jaren 2018-2021 neerwaarts is herzien. De overheidsschuld ligt een jaar eerder, in 2018, onder de 60%-grens. Aan de begrotingsopdracht voor het structurele saldo wordt al in 2018 voldaan; in de maart-publicatie was dat vanaf 2019.

4.2.4 Koopkracht

Ten opzichte van de MLT-raming zijn de wijzigingen in de huidige raming beperkt. De totale mediane koopkracht is niet gewijzigd. De mediane koopkracht van werkkenden, alleenverdieners, gepensioneerden en huishoudens met een inkomen van 175% van het wml of lager is met een tiende naar beneden bijgesteld. De koopkracht van werkkenden is gewijzigd doordat de reële bruto contractloongroei naar beneden is bijgesteld. De bijstelling in de koopkracht van gepensioneerden is te verklaren doordat de indexatie van de aanvullende pensioenen als gevolg van de lagere rente naar beneden is bijgesteld ten opzichte van de MLT-raming.

4.2.5 Houdbaarheid

Het houdbaarheidssaldo komt uit op 0,4% bbp, een verlaging met 0,3% bbp ten opzichte van de vorige MLT-raming (tabel 4.4).³⁵ De oorzaak hiervan is dat de uitgaven, vooral die voor sociale zekerheid, op lange termijn als aandeel van het bbp hoger uitvallen dan eerder gedacht. Dit komt vooral door beleidswijzigingen en een neerwaartse bijstelling van de groei op middellange termijn. De overheidsinkomsten stijgen na 2015 ook meer dan verwacht, maar op lange termijn minder dan de uitgaven.

Tabel 4.4 Houdbaarheid, actueel saldo en verklaring van de bijstelling

	% bbp
Houdbaarheidssaldo, actuele inschatting	0,4
Verandering in houdbaarheidssaldo (t.o.v. maart 2016)	-0,3
W.v. beleidswijzigingen (inclusief effect van lagere werkgelegenheid)	-0,3
noemereffect lagere groei op middellange termijn	-0,3
hogere inkomstenontwikkeling (vooral in periode 2015-2017) en overige factoren	+0,3

De neerwaartse bijstelling van het houdbaarheidssaldo heeft verschillende oorzaken (tabel 4.4). De eerste oorzaak betreft beleidswijzigingen in de begroting voor 2017. Het directe budgettaire effect hiervan op de houdbaarheid is -0,2% bbp, en inclusief de werkgelegenheidseffecten hiervan -0,3% bbp. De tweede belangrijke factor is dat de uitgavenontwikkeling in de periode tot 2021, zoals voor een groot deel vastgelegd in de meerjarencijfers van het ministerie van Financiën, nu als aandeel van het bbp minder daalt dan in de maartpublicatie. Dit komt door de neerwaartse bijstelling van de geraamde groei in deze periode. Bij de belastingen en sociale premies is dit niet het geval, omdat de grondslagen met het bbp meebewegen. Door de kleinere afname van de uitgaven als aandeel van het bbp verslechtert het houdbaarheidssaldo met 0,3% bbp. Een derde factor werkt hier tegenin en betreft voornamelijk de forse stijging van de belastingen en sociale premies na 2015. Deze stijging is geconcentreerd bij de vpb en de inkomstenbelasting en sociale premies in de periode 2015-2017. Samen met kwantitatief minder belangrijke overige factoren leidt dit per saldo tot een positief effect van 0,3% bbp.³⁶

³⁵ Dit ondanks het 0,5% bbp hogere EMU-saldo in 2017 ten opzichte van de maartpublicatie. Het hogere EMU-saldo in 2017 is toe te schrijven aan tijdelijke factoren die een verwaarloosbaar effect hebben op de houdbaarheid. Hierbij gaat het bijvoorbeeld om de rentelasten, die tijdelijk 0,2% bbp lager zijn. De rentelasten worden verondersteld voor een belangrijk deel op het oude niveau terug te keren als de rente weer stijgt. Datzelfde geldt voor de incidenteel hogere inkomsten door de uitfasering van het pensioen in eigen beheer. Gecorrigeerd voor rentelasten en uitfasering pensioen in eigen beheer is het verschil met het primaire saldo in 2017 in de maartpublicatie ongeveer nul. Ditzelfde geldt voor het primaire saldo in 2021 in vergelijking met de maartpublicatie.

³⁶ Hieronder valt onder andere een iets lager primair saldo in 2015 als gevolg van een herziening van de Nationale rekeningen.

Beleidsuitgangspunten 2016 en 2017

Bijstelling beleidsuitgangspunten 2016

De beleidsuitgangspunten voor 2016 zijn sinds het *Centraal Economisch Plan 2016* in beperkte mate aangepast. Onze bijstelling van de asielinstroom betekent een neerwaartse bijstelling van de uitgaven met 0,4 mld euro in 2016 en met 0,8 mld euro in 2017 ten opzichte van het *Centraal Economisch Plan*.

Beleidsuitgangspunten 2017

Bij de geldende beleidsuitgangspunten is de begroting in 2017 restrictief (netto tekortreducerend) als gevolg van de oploop van bezuinigingen uit het Regeerakkoord Rutte-Asscher. Deze netto tekortreducerende maatregelen bedragen 3 mld euro.³⁷ Het effect hiervan wordt gedeeltelijk gedempt door hogere uitgaven (onderwijs, veiligheid en justitie, huurtoeslag en defensie) en lagere lasten als gevolg van het pakket aanvullende maatregelen over de begroting 2017 (zie tabel B.1).

Tabel B.1 Pakket aanvullende maatregelen begroting 2017

-/- is EMU-saldo verslechterend	2017	Structureel
	mld euro	
'Maatschappelijke prioriteiten'		
Verhoging veiligheidsuitgaven	-0,5	-0,5
Verhoging zorguitgaven	-0,2	-0,2
Verhoging defensie-uitgaven	-0,3	-0,3
Verhoging onderwijsuitgaven	-0,2	-0,2
Plan armoede kinderen	-0,1	-0,1
Overig	-0,05	-0,05
Subtotaal	-1,35	-1,35
Uitfasering pensioen in eigen beheer	2,1	-0,2
Koopkrachtmaatregelen		
Verhoging algemene heffingskorting	-0,5	-0,5
Verhoging ouderenkorting	-0,4	-0,4
Verhoging zorgtoeslag	-0,4	-0,4
Verhoging inkomstenbelasting (aanpassingen schijflengtes)	0,1	0,1
Verlaging arbeidskorting	0,5	0,5
Verhoging huurtoeslag	-0,6	-0,6
Verhoging kindgebonden budget	-0,1	-0,1
Subtotaal	-1,3	-1,3

³⁷ Suyker, W., 2015, Begrotingsmaatregelen 2011-2017 (inclusief 5 miljard-pakket), CPB Achtergronddocument ([link](#)).

Op basis van het ontwerp-kabinetsbesluit wordt de gasproductie uit het Groningenveld van het gasjaar 2016/2017 verlaagd van 27 mld m³ naar 24 mld m³. Deze verlaging van de gasproductie kost budgettair circa 0,4 mld euro. Tegenover deze volumedaling staat een prijsstijging, wat ervoor zorgt dat de aardgasbaten niet dalen, maar stijgen ten opzichte van het *Centraal Economisch Plan*.

In de collectief gefinancierde zorg wordt in 2017 per saldo 1,5 mld euro omgebogen. Daarvan slaat 0,8 mld euro neer bij de Zvw. De maatregelen in de hoofdlijnenakkoorden met ziekenhuizen, medisch specialisten, huisartsen en aanbieders van geestelijke gezondheidszorg remmen de stijging van de Zvw-uitgaven met 0,7 mld euro. De maatregelen in de brief 'Kwaliteit loont' van 6 februari 2015 vervangen het aanpassen van artikel 13 in de Zorgverzekeringswet.³⁸ Diverse andere maatregelen in de Zvw, waaronder stringent pakketbeheer, verbeterde marktwerking en het beperken van beloningen in de zorg, leiden tot een extra besparing van 0,3 mld euro. Daartegenover staat een intensivering in de wijkverpleegkundige zorg van 0,2 mld euro.

In de Wlz wordt 0,4 mld euro omgebogen door diverse generieke kortingen op de Zorg in Natura.³⁹

Op de begrotingsgefinancierde zorg wordt 0,2 mld euro omgebogen. Zo lopen de extra arbeidsmarktmiddelen voor de zorg met 0,1 mld euro af. De ombuigingen komen verder voort uit het verminderen van het budget voor de huishoudelijkehulptolage, voorgenomen kortingen op de jeugdzorg en een intensivering gericht op de verbetering van de sociale rechten voor huishoudelijke hulpen die onder de Wmo werken.

De overheveling van kortdurend eerstelijnsverblijf van de Wlz naar de Zvw leidt tot een financieringsschuif van 0,2 mld euro. Daarnaast leiden afspraken met gemeenten over de afbakening van de langdurige zorg tot een schuif van 0,2 mld euro van de begrotingsgefinancierde zorg naar de Wlz in 2017. De verdergaande extramuralisatie van de zorgzwaartepakketten 1, 2 en 3 voor verpleging en verzorging en 1 en 2 voor verstandelijk gehandicapten betekent een financieringsschuif van de Wlz naar de Zvw en de Wmo van 0,1 mld euro.

De **EMU-relevante lasten** worden in 2017 verzaamd met 2,8 mld euro (zie tabel 3.9). De lasten voor gezinnen stijgen met 2,4 mld euro, voornamelijk vanwege de uitfasering van het pensioen in eigen beheer van directeuren-grootaandeelhouders en stijgende Zvw-premies (zie onder). Vergroeningsmaatregelen bij de energiebelasting en de SDE+-heffing leiden ook tot hogere lasten voor gezinnen.

³⁸ Zie het tekstkader 'Maatregelen voor de zorg' uit de brief 'Kwaliteit loont' in *Macro Economische Verkenning 2016*, p.60, ([link](#)).

³⁹ Deze efficiencykorting komt voor 0,2 mld euro voort uit de voorjaarsbesluitvorming 2016. De hiermee beoogde besparing heeft het CPB deels overgenomen. Voor de volledigheid wordt opgemerkt dat de in het voorjaar geschrapte taakstelling uit het Regeerakkoord Rutte-Asscher geen onderdeel uitmaakt van de raming.

De lasten voor bedrijven nemen toe met 0,3 mld euro. De werkgeverspremies stijgen met zo'n 0,3 mld euro. De verhoging van de verhuurderheffing doet de lasten voor woningcorporaties stijgen met 0,2 mld euro. Maatregelen in de vennootschapsbelasting betreffende de voorlopige en willekeurige afschrijving doen de lasten dalen. Dit wordt deels gecompenseerd door de BEPS-maatregelen, die de lasten voor bedrijven doen stijgen met 0,2 mld euro.

De beleidsmatige stijging van de lasten voor gezinnen en bedrijven als gevolg van de Zvw-premies bedraagt 0,2 mld euro (zie tabel B.2). In totaal moet de opbrengst van de lastendekkende Zvw-premies met 0,8 mld euro toenemen.⁴⁰ Hiervan komt 0,6 mld euro door stijgende grondslagen; de resterende 0,2 mld euro wordt opgehaald met tariefsverhogingen.

De 0,8 mld euro hogere benodigde Zvw-premieopbrengsten komen vooral door 1,4 mld euro hogere Zvw-uitkeringen. Verder heeft de afbouw van de tijdelijke Rijksbijdrage aan het Zorgverzekeringsfonds met 0,5 mld euro een opwaarts effect op de Zvw-premies. Daartegenover staat dat het overschot van het zorgverzekeringsfonds in 2016 omslaat in een klein tekort in 2017; dit betekent een daling van 0,9 mld euro.

Het negatieve saldo van de zorgverzekeraars blijft in 2017 ongeveer 1 mld euro; de verzekeraars teren in 2017 0,2 mld euro meer in op hun reserves dan in 2016.⁴¹

Tabel B.2 Opbouw lastenontwikkeling Zvw-premies

Bijdrage aan premieontwikkeling 2016-2017	
	mld euro
Hogere Zvw-uitkeringen	+1,4
Afbouw tijdelijke Rijksbijdrage HLZ	+0,5
Rijksbijdrage kinderen	0,0
Saldo Zorgverzekeringsfonds	-0,9
Saldo zorgverzekeraars	<u>-0,2</u>
Hogere benodigde Zvw-premieopbrengst	+0,8
Waarvan grondslagontwikkeling Zvw	+0,6
Waarvan lastenontwikkeling Zvw	+0,2

⁴⁰ In tegenstelling tot andere belastingen en premies op Rijksniveau is het tarief voor de nominale Zvw-premies in de *Macro Economische Verkenning* niet gebaseerd op een beleidsvoornemen van het kabinet. In de begroting stelt het kabinet wel het tarief voor de inkomensafhankelijke premie vast. Op basis van de door Zvw-premies te financieren uitgaven en het vastgestelde tarief voor de inkomensafhankelijke premie raamt het CPB het lastendekkende tarief voor de nominale premie. Omdat de beleidsmatige lastenontwikkeling jaar-op-jaar-mutaties in tarieven betreft, zijn hiervoor de mutaties in deze uitgaven en Rijksbijdragen relevant.

⁴¹ Er is mee gerekend dat zorgverzekeraars ook in 2016 en 2017 meevallers over eerdere jaren blijven rapporteren.

Van de Zvw-premieopbrengst wordt de helft opgebracht door middel van de inkomensafhankelijke premie. De afgelopen jaren waren de opbrengsten door nominale premies lager dan de opbrengsten door inkomensafhankelijke premies vanwege de lager dan verwachte premiestelling door zorgverzekeraars. Vanwege het rechte trekken van de 50/50-verdeling tussen nominale premies en inkomensafhankelijke premies moet de nominale premie daarom tijdelijk iets hoger zijn en de inkomensafhankelijke premie tijdelijk iets lager.⁴²

De inkomensafhankelijke premie daalt van 6,75% naar 6,65%. De nominale premie stijgt in 2017 met 41 euro tot gemiddeld 1240 euro per volwassene.

Koopkrachtbeleidsuitgangspunten

Beleid met positieve koopkrachteffecten:

- De lengte van de derde schijf wordt met 451 euro verlengd, wat een positief effect heeft op de koopkracht van huishoudens met inkomen in de vierde schijf.
- Verhoging van de maximale algemene heffingskorting met 5 euro heeft een licht positief effect op de koopkracht van alle huishoudens.
- De maximale arbeidskorting wordt met 110 euro verhoogd. Tegelijkertijd wordt de arbeidskorting eerder afgebouwd: van een arbeidsinkomen van 34.015 euro wordt in 2017 de grens verlegd naar 32.444 euro. Het afbouwpercentage wordt ook verlaagd (van 4% naar 3,6%). Deze aanpassingen zijn per saldo gunstig voor de koopkracht van werkenden met inkomens tot circa 122 duizend euro.
- De ouderenkorting voor gepensioneerden met een verzamelinkomen onder de inkomensgrens van 36.057 euro wordt verhoogd met 101 euro. Dit is gunstig voor de koopkracht van gepensioneerden.
- De normpercentages in de zorgtoeslag worden verlaagd. Dit is gunstig voor iedereen die zorgtoeslag ontvangt. Tegelijkertijd worden afbouwpercentages in de zorgtoeslag licht verhoogd. Dit is ongunstig voor huishoudens die niet de maximale zorgtoeslag ontvangen. Het saldo van deze maatregelen is positief.
- De kinderopvangtoeslag wordt geïntensiveerd. Dit is gunstig voor werkenden met kinderen.
- De vermogensvrijstelling wordt verhoogd van 24.437 naar 25.000 euro. Dit is voordelig voor huishoudens met vermogen boven de vrijstellingsgrens.
- Het kopje op de normhuur van de huurtoeslag wordt met 10,50 euro per maand verlaagd. Dit is gunstig voor huurders met recht op huurtoeslag.
- De verhoging van het kindgebonden budget (voor het eerste kind met 100 euro en voor het tweede kind met 67 euro) is gunstig voor de koopkracht van huishoudens met kinderen.

⁴² Zie *Macro Economische Verkenning 2015*, p.70-71 ([link](#)) voor een uitgebreidere toelichting op de ontwikkeling van de structurele 50/50-verdeling.

Beleid met negatieve koopkrachteffecten:

- Het verhogen van het tweede- en derdeschijftarief met 0,4%-punt heeft een negatief effect op de koopkracht van huishoudens met inkomen boven de eerste schijf.
- Het aangrijpingspunt van de derde schijf wordt beperkt geïndexeerd (75%) voor personen geboren na 1945. Dit is ongunstig voor gepensioneerden die na 1945 geboren zijn.
- De verdere beperking van de overdraagbaarheid van de algemene heffingskorting is ongunstig voor alleenverdienershuishoudens waarvan de niet-verdienende partner geboren is na 1962.
- De verdere afbouw van de dubbele algemene heffingskorting in het referentiemimumloon is ongunstig voor de koopkracht van uitkeringsgerechtigden.
- Het maximale aftrekpercentage van de hypotheekrenteaf trek wordt sinds 2014 met 0,5%-punt per jaar verlaagd. Dit is ongunstig voor huiseigenaren.
- De zelfstandigenaftrek wordt niet geïndexeerd, wat ongunstig is voor zelfstandigen die aan het urencriterium voor de zelfstandigenaftrek voldoen.

Beleid met wisselende koopkrachteffecten:

- Het fictieve rendement van de vermogensrendementsheffing wordt niet langer vastgezet op 4%, maar berekend als een gewogen gemiddelde van eerder behaalde rendementen op sparen en beleggen. Naarmate het vermogen stijgt, wordt het spaardeel van het vermogen lager verondersteld en het beleggingsdeel hoger, waardoor het fictieve rendement hoger uitvalt. Voor de meeste huishoudens wordt het fictieve rendement lager dan in 2016, maar huishoudens met hogere vermogens gaan meer vermogensrendementsheffing betalen.

Bijlagen

De cijfers in de hierna volgende tabellen sluiten aan bij de Nationale rekeningen 2015.

In de cijfers is de CBS-revisie van de Nationale rekeningen over 2010 verwerkt. De cijfers voor 1995-2015 zijn gebaseerd op CBS-informatie zoals deze in juni 2016 op StatLine zijn gepubliceerd. Waar nodig is gebruik gemaakt van CPB-interpolaties en door het CPB gemaakte inschattingen met behulp van ontwikkelingen van vóór de revisie. Alle cijfers van vóór 1995 dateren van vóór de revisie 2010.

Het CPB gebruikt met ingang van het Centraal Economisch Plan 2016 gewerkte uren in plaats van arbeidsjaren als maatstaf voor de input van arbeid. Dit heeft gevolgen voor de cijfers over loonvoeten en werkgelegenheid. Voor verdere toelichting: zie Kranendonk, H., F. Kuijpers en M. Mellens, 2016, Arbeidsvolume in gewerkte uren, CPB Achtergronddocument, maart 2016 ([link](#)).

Alle hier opgenomen bijlagen zijn in een digitale versie beschikbaar op de website van het CPB, inclusief cijfers voor 2018-2021([link](#)).

Daarnaast wordt een aantal overzichten alleen op de website gepubliceerd en niet in de bijlagen van het *Centraal Economisch Plan* en de *Macro Economische Verkenning*. Dit zijn:

- E1: Middelen en bestedingen, 1969-2021, niveaus in lopende prijzen;
- E2: Middelen en bestedingen, 1970-2021, volume- (en prijs-)mutaties;
- E3: Collectieve uitgaven naar functie, volume- en prijsmutaties, 1970-2021;
- E4: Collectieve uitgaven naar economische categorie, 1970-2021;
- E5: Kerngegevens Arbeidsmarkt, 1969-2021, niveaus;
- E6: Aanvullende kerngegevens Nederland, 1995-2021.

Bijlage 1.1 Middelen en bestedingen 2015 (mld euro, mutaties per jaar in %)

	2014 in prijzen 2014	Volume- mutatie	2015 in prijzen 2014	Prijs- mutatie	2015 in prijzen 2015
Beloning werknemers	328,0	0,3	329,0	0,8	331,8
Bedrijvensector	267,5	1,3	271,0	0,4	272,0
Overheidssector	60,4	-3,9	58,1	3,0	59,8
Exploitatieoverschot (netto)	156,2				162,8
Afschrijvingen	110,2	1,3	111,7	0,2	111,9
Bedrijvensector	88,1	1,6	89,5	0,2	89,6
Overheidssector	22,1	0,4	22,2	0,1	22,2
Belastingen	77,6				79,1
Subsidies	8,9				9,0
Bruto binnenlands product marktprijzen	663,0	2,0	675,9	0,1	676,5
Invoer	475,5	5,8	503,0	-3,6	485,0
Goederen	353,7	4,6	370,1	-5,1	351,3
Diensten	121,8	9,1	132,9	0,6	133,7
Totale middelen	1138,5	3,5	1178,9	-1,5	1161,5
Betaalde primaire inkomens	260,4				216,0
Betaalde inkomensoverdrachten	24,8				24,5
Saldo lopende transacties met het buitenland	56,5				57,4
Totaal	342,2				298,2

	2014 in prijzen 2014	Volume- mutatie	2015 in prijzen 2014	Prijs- mutatie	2015 in prijzen 2015
Consumptieve bestedingen	468,7	1,2	474,3	-0,2	473,2
Huishoudens	296,7	1,8	301,9	0,0	301,8
Overheid	172,0	0,2	172,4	-0,6	171,4
Uitkeringen in natura	68,7	2,0	70,0	1,4	71,0
Beloning werknemers	60,4	-1,7	59,4	0,7	59,8
Overig	42,9	0,3	43,0	-5,6	40,6
Investeringen vaste activa	119,5	9,9	131,3	0,1	131,4
Bedrijvensector	96,2	11,6	107,4	0,1	107,5
Woningen	20,1	27,4	25,7	-2,4	25,1
Overige vaste activa	76,1	7,4	81,7	0,9	82,5
Overheidssector	23,3	2,7	23,9	-0,1	23,9
Veranderingen voorraden	2,9		-1,2		-1,0
Nationale bestedingen	591,1	2,2	604,4	-0,1	603,6
Uitvoer	547,4	5,0	574,5	-2,9	557,9
Goederen	429,7	3,5	444,6	-3,9	427,4
Diensten	117,8	10,4	130,0	0,4	130,5
Totale bestedingen	1138,5	3,5	1178,9	-1,5	1161,5
Uitvoersaldo	71,9				72,9
Ontvangen primaire inkomens	258,7				213,5
Ontvangen inkomensoverdrachten	11,6				11,8
Totaal	342,2				298,2

Bijlage 1.2 Middelen en bestedingen 2016 (mld euro, mutaties per jaar in %)

	2015 in prijzen 2015	Volume- mutatie	2016 in prijzen 2015	Prijs- mutatie	2016 in prijzen 2016
Beloning werknemers	331,8	1,3	336,0	2,3	343,9
Bedrijvensector	272,0	1,7	276,5	2,2	282,6
Overheidssector	59,8	-0,5	59,5	3,0	61,3
Exploitatieoverschot (netto)	162,8				161,5
Afschrijvingen	111,9	1,6	113,6	0,4	114,0
Bedrijvensector	89,6	1,7	91,2	0,5	91,6
Overheidssector	22,2	0,9	22,4	0,0	22,4
Belastingen	79,1				81,8
Subsidies	9,0				9,6
Bruto binnenlands product marktprijzen	676,5	1,7	688,2	0,5	691,7
Invoer	485,0	3,7	503,0	-2,5	490,2
Goederen	351,3	3,8	364,6	-3,7	351,1
Diensten	133,7	3,5	138,4	0,5	139,1
Totale middelen	1161,5	2,6	1191,2	-0,8	1181,9
Betaalde primaire inkomens	216,0				217,1
Betaalde inkomensoverdrachten	24,5				21,8
Saldo lopende transacties met het buitenland	57,4				60,0
Totaal	298,2				299,2

	2015 in prijzen 2015	Volume- mutatie	2016 in prijzen 2015	Prijs- mutatie	2016 in prijzen 2016
Consumptieve bestedingen	473,2	1,2	478,7	0,5	481,0
Huishoudens	301,8	1,3	305,9	0,3	306,7
Overheid	171,4	0,8	172,8	0,8	174,3
Uitkeringen in natura	71,0	1,4	72,0	0,4	72,2
Beloning werknemers	59,8	0,2	59,9	2,3	61,3
Overig	40,6	0,7	40,9	-0,4	40,7
Investerings vaste activa	131,4	6,0	139,3	0,5	140,0
Bedrijvensector	107,5	7,9	116,0	0,6	116,8
Woningen	25,1	10,3	27,6	1,1	27,9
Overige vaste activa	82,5	7,2	88,4	0,4	88,8
Overheidssector	23,9	-2,7	23,3	0,1	23,3
Veranderingen voorraden	-1,0		-2,4		-1,8
Nationale bestedingen	603,6	2,0	615,6	0,6	619,1
Uitvoer	557,9	3,2	575,6	-2,2	562,7
Goederen	427,4	3,2	441,1	-3,1	427,6
Diensten	130,5	3,0	134,4	0,5	135,1
Totale bestedingen	1161,5	2,6	1191,2	-0,8	1181,9
Uitvoersaldo	72,9				72,5
Ontvangen primaire inkomens	213,5				214,6
Ontvangen inkomensoverdrachten	11,8				12,1
Totaal	298,2				299,2

Bijlage 1.3 Middelen en bestedingen 2017 (mld euro, mutaties per jaar in %)

	2016 in prijzen 2016	Volume- mutatie	2017 in prijzen 2016	Prijs- mutatie	2017 in prijzen 2017
Beloning werknemers	343,9	0,6	346,1	2,0	352,9
Bedrijvensector	282,6	0,9	285,2	2,1	291,3
Overheidssector	61,3	-0,7	60,9	1,3	61,6
Exploitationeoverschot (netto)	161,5				166,0
Afschrijvingen	114,0	1,6	115,9	0,4	116,3
Bedrijvensector	91,6	1,8	93,3	0,6	93,8
Overheidssector	22,4	0,8	22,6	-0,5	22,5
Belastingen	81,8				84,3
Subsidies	9,6				10,2
Bruto binnenlands product marktprijzen	691,7	1,7	703,2	0,9	709,2
Invoer	490,2	3,8	508,9	1,8	517,9
Goederen	351,1	4,2	365,8	2,1	373,4
Diensten	139,1	2,9	143,1	1,0	144,5
Totale middelen	1181,9	2,6	1212,1	1,2	1227,1
Betaalde primaire inkomens	217,1				218,1
Betaalde inkomensoverdrachten	21,8				23,6
Saldo lopende transacties met het buitenland	60,0				58,2
Totaal	299,2				300,3

	2016 in prijzen 2016	Volume- mutatie	2017 in prijzen 2016	Prijs- mutatie	2017 in prijzen 2017
Consumptieve bestedingen	481,0	1,5	488,3	0,7	491,9
Huishoudens	306,7	1,8	312,3	0,6	314,3
Overheid	174,3	1,0	176,0	0,9	177,5
Uitkeringen in natura	72,2	2,5	74,0	0,6	74,5
Beloning werknemers	61,3	-0,4	61,0	1,0	61,6
Overig	40,7	0,5	40,9	1,2	41,4
Investeringen vaste activa	140,0	2,6	143,7	0,6	144,5
Bedrijvensector	116,8	3,0	120,3	0,7	121,1
Woningen	27,9	4,5	29,2	2,7	30,0
Overige vaste activa	88,8	2,6	91,1	0,0	91,1
Overheidssector	23,3	0,4	23,4	0,1	23,4
Veranderingen voorraden	-1,8		-0,2		0,4
Nationale bestedingen	619,1	2,0	631,8	0,8	636,8
Uitvoer	562,7	3,1	580,4	1,7	590,4
Goederen	427,6	3,2	441,3	1,9	449,9
Diensten	135,1	2,9	139,0	1,1	140,5
Totale bestedingen	1181,9	2,6	1212,1	1,2	1227,1
Uitvoersaldo	72,5				72,5
Ontvangen primaire inkomens	214,6				215,7
Ontvangen inkomensoverdrachten	12,1				12,2
Totaal	299,2				300,3

Bijlage 2 Kerngegevens voor Nederland, 2003-2017

	2003	2004	2005	2006	2007
mutaties per jaar in %					
Internationale economie					
Relevant wereldhandelsvolume goederen en diensten	3,5	8,1	6,5	8,0	7,5
Concurrentenprijs (a)	-7,6	-1,5	2,6	1,7	-1,9
Olieprijs (dollars per vat)	28,8	38,2	54,4	65,2	72,5
Eurokoers (dollar per euro)	1,13	1,24	1,24	1,26	1,37
Lange rente Nederland (niveau in %)	4,1	4,1	3,4	3,8	4,3
Volume bbp en bestedingen					
Bruto binnenlands product (bbp, economische groei)	0,3	2,0	2,2	3,5	3,7
Consumptie huishoudens	-0,2	0,6	0,9	-0,3	1,9
Consumptie overheid	3,0	-0,4	1,6	9,3	3,1
Investerings (inclusief voorraden)	-1,4	1,3	3,8	6,8	7,2
Uitvoer van goederen en diensten	1,6	8,9	5,6	7,0	5,6
Invoer van goederen en diensten	1,7	7,1	5,3	7,8	5,6
Prijzen, lonen en koopkracht					
Prijs bruto binnenlands product	2,2	1,3	1,9	2,6	2,1
Uitvoerprijs goederen en diensten, exclusief energie	-1,1	0,5	1,4	1,6	1,9
Prijs goedereninvoer	-2,4	1,3	3,4	3,4	1,7
Inflatie, geharmoniseerde consumentenprijsindex (hicp)	2,2	1,4	1,5	1,7	1,6
Contractloon marktsector	2,7	1,5	0,8	1,9	1,8
Koopkracht, statisch, mediaan alle huishoudens (b)	-1,2	0,2	-1,4	1,9	1,2
Arbeidsmarkt (d)					
Beroepsbevolking	-0,3	0,6	1,0	0,6	2,0
Werkzame beroepsbevolking	-1,6	-0,3	0,7	1,5	2,9
Werkloze beroepsbevolking (in duizenden personen)	395	466	489	419	355
Werkloze beroepsbevolking (niveau in % beroepsbevolking)	4,8	5,7	5,9	5,0	4,2
Marktsector (c)					
Productie	-0,2	2,3	3,3	4,5	5,1
Arbeidsproductiviteit (per uur)	2,4	1,9	3,8	2,1	1,8
Werkgelegenheid (in uren)	-2,6	0,4	-0,5	2,3	3,2
Loonvoet (per uur)	3,6	1,2	2,2	1,9	3,5
Arbeidsinkomensquote (niveau in %)	79,1	78,0	75,9	75,1	75,4
Overig					
Individuele spaarquote (in % beschikbaar inkomen)	0,3	-0,5	-1,9	-1,5	-1,5
Saldo lopende rekening (niveau in % bbp)	6,6	8,0	7,3	8,9	8,6
niveau in % bbp					
Collectieve sector					
EMU-saldo	-3,0	-1,7	-0,3	0,2	0,2
EMU-schuld (ultimo jaar)	49,7	49,9	49,3	44,8	42,7
Collectieve lasten	34,9	34,9	35,0	36,1	35,7
(a) Goederen en diensten, exclusief grond- en brandstoffen.					
(b) Vanaf 2004 is de koopkracht gebaseerd op de Nationale rekeningen na revisie en beslaat de koopkracht een groter aantal huishoudens (zie MEV2015, kader hoofdstuk 3).					
(c) Bedrijven exclusief zorg, delfstoffenwinning en onroerendgoedsector.					
(d) 2003-2014: bron CBS; eerdere jaren: berekeningen CPB, gebaseerd op CBS-cijfers van vóór revisie.					
(e) Individuele spaarquote valt in 2017 0,6%-punt lager uit door de verwerking van Pensioen in Eigen Beheer, zie het kader in hoofdstuk 1.					

	2003	2004	2005	2006	2007
mutaties per jaar in %					
Kerngegevens wereldeconomie					
Bbp volume					
Eurogebied	0,7	2,0	1,8	3,4	3,0
Verenigde Staten	2,8	3,8	3,3	2,7	1,8
Japan	1,7	2,3	1,3	1,7	2,2
China	10,0	10,1	11,3	12,7	14,2
Wereld	4,3	5,4	4,9	5,5	5,6
Wereldhandelsvolume goederen en diensten	6,3	11,1	7,9	9,3	7,6
Wereldhandelsprijzen (\$)					
Goederen en diensten exclusief grond- en brandstoffen	9,2	5,7	1,8	2,9	5,6
Totaal grond- en brandstoffen	11,9	26,0	35,4	24,1	11,9
Totaal exclusief energie	6,4	17,9	9,1	30,7	14,1
Voeding- en genotmiddelen	7,0	13,4	-0,6	10,5	15,0
Agrarische grondstoffen	0,6	4,1	0,7	8,7	5,0
Metalen	11,7	34,6	22,4	56,2	17,4
Energie	14,1	29,1	44,4	22,4	11,2
Inflatie Eurozone (hicp)	2,1	2,2	2,2	2,2	2,2
Externe data voor Nederland					
Relevante wereldhandel goederen en diensten	3,5	8,1	6,5	8,0	7,5
Invoerprijs goederen	-2,4	1,3	3,4	3,4	1,7
Goederen exclusief energie	-2,7	-0,4	-0,2	1,1	1,4
Consumptiegoederen	-3,6	-3,0	-2,3	0,0	-0,6
Investeringsgoederen	-3,2	-1,9	-2,1	-1,4	-1,0
Overige goederen	-1,7	2,3	3,7	5,0	5,0
Wederuitvoer	-2,9	-1,0	-1,4	-0,2	0,4
Energie	0,7	16,0	32,2	17,2	3,9
Concurrentenprijs (a)	-7,6	-1,5	2,6	1,7	-1,9
niveaus					
Eurokoers (dollar per euro)	1,13	1,24	1,24	1,26	1,37
Olieprijs (dollar per barrel)	28,8	38,2	54,4	65,2	72,5
Korte rente					
Verenigde Staten	1,1	1,5	3,5	5,1	5,2
Eurogebied	2,3	2,1	2,2	3,1	4,3
Lange rente					
Verenigde Staten	4,0	4,3	4,3	4,8	4,6
Duitsland	4,1	4,1	3,4	3,8	4,2
(a) Goederen en diensten exclusief grond- en brandstoffen.					

2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
0,4	-4,5	2,0	1,6	-0,8	-0,2	1,0	1,5	1,6	1,5
-0,3	-2,8	2,5	1,6	2,2	1,5	2,4	2,4	2,1	2,4
-1,1	-5,5	4,7	-0,4	1,7	1,4	-0,1	0,6	0,7	0,8
9,8	9,1	10,7	9,5	7,7	7,7	7,0	6,9	6,7	6,2
3,0	-0,1	5,4	4,2	3,5	3,3	3,4	3,1	3,1	3,5
2,9	-10,5	12,3	6,3	2,7	2,9	2,6	3,1	3,1	3,3
6,4	-9,9	3,6	5,1	-1,4	0,3	-1,0	-9,4	-1,7	1,0
28,1	-32,3	29,0	33,0	-0,9	-2,8	-8,6	-42,7	-13,2	13,8
1,4	-17,6	34,2	17,0	-12,2	-1,6	-8,6	-22,6	-1,9	3,7
24,3	-15,1	12,1	20,2	-2,4	0,7	1,3	-17,7	4,0	4,4
-0,7	-17,1	33,2	22,7	-12,7	1,6	-9,8	-17,6	-4,0	0,9
-7,8	-19,2	48,2	13,5	-16,8	-4,2	-14,2	-28,3	-5,7	4,5
35,7	-35,4	27,6	37,6	1,8	-3,0	-8,7	-47,0	-16,7	17,6
3,3	0,3	1,6	2,7	2,5	1,3	0,4	0,0	0,1	0,5
1,2	-10,3	10,1	5,7	1,4	2,2	3,9	3,8	3,4	3,2
5,4	-9,2	8,2	8,1	3,2	-1,9	-2,7	-5,1	-3,7	2,1
2,4	-4,2	4,7	4,1	1,7	-0,6	-1,5	0,8	-3,2	0,4
0,8	-2,3	0,8	2,6	2,2	-0,3	-1,0	1,0	-0,5	0,4
-0,8	-0,6	2,6	-0,5	1,4	0,0	-0,2	3,2	-1,7	-1,4
6,8	-8,1	7,8	8,8	1,6	-1,4	-3,4	-2,1	-5,1	2,5
1,0	-3,2	4,2	2,8	1,6	-0,3	-0,8	1,9	-2,9	-0,3
21,9	-30,9	28,7	26,9	8,7	-6,2	-7,9	-29,1	-7,1	12,2
0,7	-3,9	6,7	0,7	5,3	-3,2	-1,3	6,0	-2,2	1,2
1,47	1,39	1,33	1,39	1,28	1,33	1,33	1,11	1,11	1,11
96,9	61,5	79,5	111,3	111,7	108,7	99,0	52,5	43,7	51,4
2,9	0,5	0,3	0,3	0,2	0,2	0,2	0,3	0,7	0,9
4,6	1,2	0,8	1,4	0,6	0,2	0,2	0,0	-0,3	-0,4
3,6	3,2	3,2	2,8	1,8	2,3	2,5	2,1	1,7	1,5
4,0	3,3	2,8	2,6	1,6	1,6	1,2	0,5	0,0	-0,1

Bijlage 4 Nederlandse invoer en uitvoer, 2003-2017

	2003	2004	2005	2006	2007
mutaties per jaar in %					
Invoervolume					
Goederen en diensten	1,7	7,1	5,3	7,8	5,6
Goederen	3,0	9,1	5,9	9,5	5,9
Energie	-3,1	11,9	-0,1	7,1	1,7
Goederen (exclusief energie)	3,7	8,8	6,7	9,9	6,7
Consumptiegoederen (exclusief energie)	-1,1	1,1	0,5	5,9	5,3
Investeringsgoederen	7,1	-4,9	2,4	13,2	6,7
Grondstoffen en halffabrikaten (exclusief energie)	4,0	11,9	8,1	10,1	6,8
Diensten	-1,5	1,7	3,8	2,7	4,5
Uitvoervolume					
Goederen en diensten	1,6	8,9	5,6	7,0	5,6
Goederen	2,6	10,5	6,0	8,3	5,5
Energie	-3,6	25,1	-0,7	5,1	1,2
Goederen (exclusief energie)	3,1	9,3	6,6	8,7	6,0
Goederen en diensten (exclusief energie)	1,9	7,9	6,1	7,2	6,1
w.v. binnenslands geproduceerd	-1,5	4,1	2,8	3,2	3,7
wederuitvoer	9,1	15,6	10,9	14,6	8,4
diensten	-2,0	3,2	4,2	2,0	6,4
Relevant wereldhandelsvolume goederen en diensten	3,5	8,1	6,5	8,0	7,5
Handelsprestatie (a)	-1,9	0,8	-0,9	-1,0	-1,8
Marktprestatie (b)	-5,0	-4,0	-3,7	-4,9	-3,8
Prijsontwikkeling					
Invoer goederen en diensten	-1,2	1,4	3,0	2,9	1,8
Invoer goederen	-2,4	1,3	3,4	3,4	1,7
Uitvoer goederen en diensten	-0,9	1,0	3,4	3,2	1,7
Uitvoer energie	1,9	9,9	32,1	21,3	0,7
Uitvoer goederen en diensten (exclusief energie)	-1,1	0,5	1,4	1,6	1,9
w.v. binnenslands geproduceerd	-0,3	1,0	3,4	3,3	3,0
wederuitvoer	-3,4	-1,2	-1,3	-0,5	0,6
diensten	1,3	2,0	2,1	1,9	1,7
Concurrentenprijs (c)	-7,6	-1,5	2,6	1,7	-1,9
Prijsconcurrentiepositie (d)	-6,5	-1,9	1,2	0,1	-3,7
Saldo lopende rekening (% bbp)	6,6	8,0	7,3	8,9	8,6
(a) Uitvoer goederen en diensten minus relevant wereldhandelsvolume goederen en diensten.					
(b) Binnenslands geproduceerde uitvoer goederen minus relevant wereldhandelsvolume goederen en diensten.					
(c) Goederen en diensten, exclusief grond- en brandstoffen.					
(d) Concurrentenprijs minus uitvoerprijs goederen en diensten exclusief energie.					

2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
2,2	-7,7	9,3	3,5	2,7	1,0	4,2	5,8	3,7	3,8
1,2	-10,0	10,5	2,9	2,8	1,3	3,3	4,6	3,8	4,2
-0,4	-3,4	10,2	6,0	9,8	1,3	-4,2	6,8	4,1	3,4
1,5	-11,4	10,6	2,3	1,0	1,3	5,4	4,1	3,8	4,3
1,4	-4,8	3,7	0,6	0,0	-1,0	0,9	3,8	1,7	1,6
0,7	-17,1	-3,3	17,9	-4,5	-3,3	-1,7	14,8	8,6	3,9
1,5	-11,6	12,7	1,4	1,6	1,8	6,5	3,3	3,6	4,7
5,5	-0,4	6,1	5,1	2,3	0,1	7,0	9,1	3,5	2,9
1,8	-8,9	10,5	4,4	3,8	2,1	4,5	5,0	3,2	3,1
0,9	-10,0	11,5	4,2	3,6	1,8	3,2	3,5	3,2	3,2
5,8	-9,1	16,2	4,8	10,0	4,3	-2,8	2,8	-0,7	-0,3
0,2	-10,1	10,9	4,1	2,4	1,3	4,5	3,6	3,7	3,6
1,4	-8,9	10,0	4,4	2,9	1,8	5,6	5,2	3,5	3,4
-4,0	-9,0	7,2	7,2	1,6	1,4	3,5	2,6	3,2	2,9
4,4	-11,2	14,2	1,4	3,2	1,2	5,4	4,4	4,2	4,2
5,8	-4,5	7,3	5,3	4,6	3,3	9,3	10,4	3,0	2,9
1,2	-10,3	10,1	5,7	1,4	2,2	3,9	3,8	3,4	3,2
0,6	1,4	0,4	-1,3	2,4	0,0	0,6	1,2	-0,2	-0,1
-5,2	1,4	-2,9	1,5	0,1	-0,7	-0,4	-1,1	-0,2	-0,3
4,6	-7,3	6,6	6,5	2,7	-1,2	-2,0	-3,6	-2,5	1,8
5,4	-9,2	8,2	8,1	3,2	-1,9	-2,7	-5,1	-3,7	2,1
4,3	-6,5	5,4	4,8	2,4	-0,8	-2,1	-2,9	-2,2	1,7
23,6	-27,5	17,9	24,6	9,5	-5,4	-9,7	-26,4	-11,1	12,1
2,3	-3,4	4,5	2,6	1,4	-0,1	-1,0	0,2	-1,5	0,9
3,3	-7,1	5,8	4,9	1,7	-0,6	-1,7	-1,9	-1,0	2,2
1,0	-2,8	3,8	2,1	1,7	-0,3	-0,8	1,9	-2,9	-0,3
2,9	-0,1	2,2	-0,4	0,1	1,3	-0,2	0,4	0,5	1,1
0,7	-3,9	6,7	0,7	5,3	-3,2	-1,3	6,0	-2,2	1,2
-1,6	-0,4	2,2	-2,0	4,0	-3,2	-0,3	5,8	-0,8	0,2
5,2	6,2	7,7	8,8	10,2	10,2	8,5	8,5	8,7	8,2

	2003	2004	2005	2006	2007
volumemutaties per jaar in %					
Consumptie					
Vaste lasten (a)	3,0	2,9	2,4	-9,8	-0,9
Overige consumptie	-1,1	-0,1	0,4	2,7	2,7
w.v. voedings- en genotmiddelen	0,5	0,7	-0,1	2,2	2,1
duurzame consumptiegoederen	-1,1	0,6	1,3	6,2	5,5
overige goederen en diensten	-1,7	-0,7	0,1	1,3	1,5
Totale consumptie	-0,2	0,6	0,9	-0,3	1,9
Reëel beschikbaar gezinsinkomen					
Arbeidsinkomen	-1,4	-2,1	-2,0	-1,1	1,1
Uitkeringsinkomen	1,8	0,6	-1,8	1,1	-2,4
Overig	-5,1	3,6	4,4	2,5	8,7
Totaal inkomen	-1,4	-0,3	-0,6	0,2	1,9
% beschikbaar gezinsinkomen (b)					
Besparingen					
Individueel	0,3	-0,5	-1,9	-1,5	-1,5
Collectief (c)	7,1	7,4	7,6	5,2	5,1
Totaal	7,4	6,8	5,6	3,7	3,6
mutaties per jaar in %					
Investerings					
Investerings bedrijven in woningen	-4,0	4,6	5,5	5,8	5,1
Investerings bedrijven in overige vaste activa	-1,7	0,0	3,3	7,2	8,9
niveaus in %					
Investeringsquote (d)	15,7	15,4	15,3	15,8	16,5
<p>(a) Aardgas, woningdiensten en niet-verzekerde zorg.</p> <p>(b) Inclusief collectieve besparingen.</p> <p>(c) Saldo pensioenpremies en pensioenuitkeringen.</p> <p>(d) Investerings bedrijven in overige vaste activa in procenten van de bruto toegevoegde waarde (in basisprijzen) van bedrijven exclusief onroerendgoedsector.</p> <p>(e) Individuele spaarquote valt in 2017 0,6%-punt lager uit door de verwerking van Pensioen in Eigen Beheer, zie het kader in hoofdstuk 1.</p>					

2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
1,5	0,5	3,5	0,2	2,5	2,4	-0,6	1,2	1,2	1,2
0,7	-2,8	-1,0	0,1	-2,3	-2,2	0,6	2,0	1,4	2,1
-0,1	-1,9	0,1	0,7	0,6	-1,9	0,1	2,1	1,7	2,2
2,0	-5,9	1,8	-0,2	-5,4	-4,7	2,4	3,6	4,3	4,9
0,4	-1,7	-2,6	0,1	-1,9	-1,1	0,0	1,2	0,1	0,8
0,9	-2,1	0,0	0,2	-1,2	-1,0	0,3	1,8	1,3	1,8
-3,4	7,0	-2,4	0,9	-0,2	-1,5	-0,2	4,8	4,8	0,5
5,4	1,5	3,0	2,1	0,6	-0,8	-1,8	2,8	-0,8	0,6
-1,6	-14,3	-0,8	-1,7	-4,5	-1,3	1,0	0,1	6,2	4,2
-0,9	0,7	-0,7	0,6	-0,8	-1,3	-0,5	3,5	3,6	1,2
-3,2	-0,6	-1,3	-0,8	-0,4	-0,7	-1,4	0,2	2,2	1,7 (e)
6,6	6,8	6,1	6,6	7,6	8,0	7,7	5,8	6,1	6,3
3,4	6,2	4,9	5,8	7,2	7,3	6,3	6,0	8,3	8,0
0,4	-14,9	-16,0	-4,4	-12,9	-12,2	6,1	27,4	10,3	4,5
6,1	-10,5	-2,9	12,9	-3,9	-2,3	2,7	7,4	7,2	2,6
17,1	15,9	15,2	16,7	15,9	15,6	15,9	16,8	17,8	17,8

	2003	2004	2005	2006	2007
bijdragen per jaar in %					
Opbouw consumptieprijs					
Finale invoer	-0,4	-0,3	-0,2	0,2	0,0
Invoer grondstoffen en diensten	-0,2	0,4	0,5	0,2	0,5
Invoer energie	0,0	0,4	0,5	0,4	0,0
Indirecte belastingen	0,2	0,2	0,2	0,0	0,0
Huur	0,6	0,6	0,4	0,5	0,5
Aardgas	0,2	0,0	0,5	0,4	0,2
Kwartaire diensten	0,2	0,0	0,0	0,1	0,1
Arbeidskosten	1,0	-0,4	-0,4	0,2	1,0
Bruto margeverbetering	0,3	0,6	-0,1	0,6	-0,1
mutaties per jaar in %					
Consumptieprijs	1,9	1,5	1,5	2,7	2,3
Prijsindices					
Inflatie, geharmoniseerde consumentenprijsindex (hicp)	2,2	1,4	1,5	1,7	1,6
Nationale consumentenprijsindex (cpi)	2,1	1,3	1,7	1,1	1,6
Afgeleide nationale consumentenprijsindex (cpi)	1,9	0,9	1,4	1,5	1,5
Loonvoet marktsector (a)					
Contractloon (inclusief overloop)	2,7	1,5	0,8	1,9	1,8
Incidenteel	0,4	-0,3	2,0	1,1	1,4
Brutoloon	3,1	1,3	2,8	2,9	3,2
Sociale lasten werkgevers	0,6	-0,1	-0,7	-1,0	0,3
Loonvoet marktsector	3,7	1,1	2,2	1,9	3,5
Loonvoet bedrijven	3,8	1,2	2,3	2,0	3,5
De koppeling					
Contractloon	2,8	1,2	0,7	2,0	2,0
Bruto minimumloon	3,1	0,6	0,0	1,1	2,4
Netto minimumuitkering	2,8	1,4	-0,1	4,5	3,1
Overig					
Prijs toegevoegde waarde marktsector	1,1	0,4	0,8	0,4	1,0
(a) Marktsector betreft bedrijven exclusief zorg.					

2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
0,2	-0,5	0,3	0,6	0,5	0,1	-0,1	0,2	0,0	0,1
0,6	-0,7	1,4	0,9	0,2	0,2	0,4	0,1	-0,2	0,5
0,5	-0,6	0,7	0,6	0,5	-0,2	-0,4	-0,7	-0,1	0,2
0,2	0,2	0,0	-0,1	0,2	1,5	0,3	0,2	0,2	0,1
0,4	0,0	0,3	0,4	0,3	0,7	0,7	0,5	0,4	0,3
0,5	-0,2	-0,2	0,3	0,2	0,0	-0,1	-0,2	-0,4	0,0
0,1	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0
1,6	2,3	-1,4	0,2	0,6	0,5	-0,3	-0,7	0,7	0,1
-1,9	-1,5	-0,2	-0,8	-1,1	-0,5	0,2	0,6	-0,3	-0,7
2,1	-1,0	1,0	2,1	1,5	2,4	0,8	0,0	0,3	0,6
2,2	1,0	0,9	2,5	2,8	2,6	0,3	0,2	0,0	0,5
2,5	1,2	1,3	2,3	2,5	2,5	1,0	0,6	0,2	0,6
2,2	0,9	1,1	2,2	2,1	1,3	0,6	0,4	0,1	0,5
3,3	2,7	1,0	1,2	1,6	1,2	1,0	1,3	1,6	1,6
-0,8	0,1	0,0	0,2	0,4	0,3	-1,5	0,7	0,4	0,3
2,5	2,9	1,0	1,4	2,0	1,5	-0,5	2,0	2,0	1,9
1,0	0,1	-0,9	0,4	0,9	0,2	1,3	-1,8	0,3	0,1
3,6	3,0	0,2	1,8	2,9	1,6	0,8	0,2	2,3	2,0
3,6	2,8	0,5	1,7	2,9	1,9	1,0	0,6	2,3	2,0
3,4	2,8	1,2	1,1	1,5	1,1	1,0	1,4	1,7	1,6
2,8	3,3	1,6	1,3	1,5	1,5	1,1	1,0	1,7	1,7
2,0	1,8	0,9	1,2	2,0	-0,4	3,0	1,6	1,7	1,2
1,0	3,9	1,8	-0,7	2,0	0,6	-0,1	0,4	0,5	0,4

	2003	2004	2005	2006	2007
mutaties per jaar in duizenden personen					
(Beroeps)bevolking en arbeidsaanbod					
Bevolking	76	56	38	26	36
w.o.15-74 jaar en niet-institutioneel (b)	64	39	34	31	37
Beroepsbevolking (b)	-28	49	80	51	166
w.v. werkzame beroepsbevolking (b)	-124	-22	58	120	231
werkloze beroepsbevolking (b)	96	71	22	-70	-64
Arbidsaanbod (c)	49	-28	79	111	187
w.v. structureel	83	76	61	57	78
conjunctureel	-35	-104	18	54	109
niveau					
Participatiegraad 15-74 jaar (%) (b)	67	68	68	68	70
mutaties per jaar in %					
(Beroeps)bevolking en arbeidsvolume					
Bevolking	0,5	0,3	0,2	0,2	0,2
w.o.15-74 jaar en niet-institutioneel (b)	0,5	0,3	0,3	0,3	0,3
Beroepsbevolking (b)	-0,3	0,6	1,0	0,6	2,0
Werkzame beroepsbevolking (b)	-1,6	-0,3	0,7	1,5	2,9
Werkzame personen	-0,6	-1,2	0,7	2,2	3,0
Arbeidsvolume in gewerkte uren	-1,1	0,3	-0,3	1,9	2,9
w.v. marktsector	-2,6	0,4	-0,5	2,3	3,2
zorgsector	4,3	1,4	2,3	2,9	2,8
overheid	3,4	-1,8	-1,2	-1,5	1,1
Arbeidsvolume zelfstandigen in gewerkte uren	-2,2	2,7	2,4	4,6	4,3
niveaus in duizenden werkzame personen					
Arbeidsvolume totaal	8381	8283	8339	8519	8771
w.v. marktsector	6149	6050	6074	6227	6422
zorgsector	1155	1154	1194	1229	1266
overheid	993	995	988	979	995
Arbeidsvolume zelfstandigen	1244	1258	1280	1328	1374
Aantal gewerkte uren per werkzaam persoon	1427	1448	1434	1430	1430
Werkloosheid (b)					
Werkloze beroepsbevolking (in duizenden personen)	395	466	489	419	355
Werkloze beroepsbevolking (niveau in % beroepsbevolking)	4,8	5,7	5,9	5,0	4,2
Nationale definitie (b, d)					
Werkloosheid (in duizenden personen)	451	528	536	468	402
Werkloosheidspercentage (niveau in % beroepsbevolking)	6,1	7,1	7,2	6,2	5,3
(a) Niveaus in personen in de prognosejaren afgerond op hele vijfduizenden.					
(b) 2003-2014: bron CBS; eerdere jaren: berekeningen CPB, gebaseerd op CBS-cijfers van vóór revisie.					
(c) Het arbeidsaanbod is gedefinieerd als de som van werkzame personen (bron: Nationale rekeningen) en de werkloze beroepsbevolking (internationale definitie).					
(d) De mutatie in de prognosejaren is gebaseerd op de mutatie volgens de internationale definitie.					

2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
64	85	85	78	62	49	61	75	85	85
58	56	41	40	88	97	27	21	80	75
152	66	-29	1	132	68	-40	34	25	65
189	3	-83	2	50	-63	-52	79	85	65
-37	63	54	-1	81	131	13	-46	-60	0
106	-13	-6	75	64	27	-8	35	30	60
100	81	77	69	41	53	59	56	65	60
6	-95	-83	6	22	-27	-68	-20	-35	0
70	71	70	70	71	71	70	70	70	70
0,4	0,5	0,5	0,5	0,4	0,3	0,4	0,4	0,5	0,5
0,5	0,5	0,3	0,3	0,7	0,8	0,2	0,2	0,6	0,6
1,8	0,8	-0,3	0,0	1,5	0,8	-0,4	0,4	0,3	0,7
2,3	0,0	-1,0	0,0	0,6	-0,8	-0,6	1,0	1,0	0,8
1,6	-0,9	-0,7	0,9	-0,2	-1,2	-0,2	0,9	1,0	0,7
1,7	-1,4	-0,7	0,9	-0,9	-0,9	0,5	0,5	1,0	0,7
1,2	-2,7	-1,3	1,2	-1,2	-1,1	0,8	1,2	1,6	0,9
3,6	2,9	1,8	2,5	1,5	-0,3	-1,0	-1,9	-1,4	0,5
2,7	2,4	0,8	-2,0	-1,4	-0,3	0,6	-1,1	-0,1	-0,6
0,1	-0,5	0,7	1,7	1,0	0,4	2,0	0,9	-0,1	0,6
8914	8838	8778	8854	8836	8732	8711	8792	8885	8940
6500	6366	6245	6310	6287	6200	6209	6314	6425	6480
1312	1349	1400	1425	1443	1434	1407	1385	1365	1370
1012	1032	1045	1032	1021	1014	1011	1009	1010	1000
1386	1383	1382	1409	1436	1447	1465	1477	1460	1475
1430	1422	1421	1422	1413	1418	1429	1422	1420	1420
318	381	435	434	516	647	660	614	555	555
3,7	4,4	5,0	5,0	5,8	7,3	7,4	6,9	6,2	6,2
357	434	479	473	560	708	709	680	600	600
4,6	5,5	6,1	6,1	7,1	8,9	9,0	8,6	7,6	7,5

	2003	2004	2005	2006	2007
	% bbp				
Collectieve uitgaven					
Openbaar bestuur	10,5	10,0	9,7	9,5	9,3
Veiligheid	1,6	1,7	1,6	1,7	1,7
Defensie	1,2	1,2	1,2	1,2	1,1
Infrastructuur	1,7	1,6	1,6	1,7	1,7
Onderwijs	5,2	5,2	5,1	5,1	5,1
Zorg	6,7	6,7	6,6	8,0	8,0
w.v. AWBZ	3,6	3,6	3,6	3,6	3,4
Zvw	3,1	3,1	3,0	4,3	4,2
overig (o.a. WMO)	0,0	0,0	0,0	0,0	0,3
Sociale zekerheid	11,4	11,3	10,9	11,0	10,5
w.v. AOW/ANW	4,7	4,6	4,5	4,4	4,3
WW en bijstand	2,0	2,0	2,0	1,8	1,5
arbeidsongeschiktheid	2,3	2,1	1,9	1,7	1,7
overig (o.a. zorgtoeslag)	2,5	2,5	2,5	3,0	3,0
Overdrachten aan bedrijven	2,0	1,8	1,6	1,5	1,5
Internationale samenwerking	1,8	1,8	1,9	1,9	1,9
Rente	2,4	2,3	2,2	2,0	2,0
Bruto collectieve uitgaven	44,5	43,6	42,4	43,5	42,7
Niet-belastingmiddelen	6,3	6,7	6,8	7,3	6,9
w.v. materiële verkopen	2,8	2,9	2,8	2,7	2,7
gasbaten	0,8	0,9	1,0	1,5	1,3
overige inkomsten	2,6	2,9	3,0	3,1	2,9
Netto collectieve uitgaven	38,2	36,9	35,6	36,2	35,8
Collectieve lasten	35,2	35,2	35,4	36,4	36,0
w.v. belastingen	22,2	22,1	23,2	23,3	23,5
premies wettelijke sociale verzekering	13,0	13,1	12,2	13,1	12,6
EMU-saldo en schuld					
EMU-saldo collectieve sector (a)	-3,0	-1,7	-0,3	0,2	0,2
w.v. centrale overheid (a)	-2,7	-1,6	0,1	0,8	0,5
lokale overheid	-0,4	-0,3	-0,3	-0,3	-0,4
wettelijke sociale verzekering	0,0	0,2	-0,1	-0,3	0,0
EMU-saldo structureel (EC-methode)	-1,5	-0,4	0,7	0,1	-1,1
EMU-schuld collectieve sector	49,3	49,6	48,9	44,5	42,4
	mutaties per jaar in %				
Diversen					
Loonvoet sector overheid	2,8	4,7	3,5	3,7	3,9
Prijs overheidsconsumptie, beloning werknemers	3,9	4,1	2,7	1,4	2,2
Prijs netto materiële overheidsconsumptie (imoc)	1,8	-0,1	1,6	1,4	1,5
Prijs bruto overheidsinvesteringen (iboi)	1,9	0,7	0,8	2,0	2,4
Werkgelegenheid sector overheid (% totaal)	16,0	15,7	15,4	14,9	14,6
Werkgelegenheid bedrijfstak zorg (% totaal)	12,4	12,5	12,9	13,0	12,9
(a) In 2013 inclusief opbrengst UMTS-veiling van 0,6% bbp.					

	2003	2004	2005	2006	2007
Inactieven/actieven					
Inactieven (duizenden uitkeringsjaren)	4090	4131	4141	4110	4044
w.v. AOW	2264	2300	2340	2380	2427
ANW	125	120	114	110	103
ziekteverzuim	315	286	279	321	319
arbeidsongeschiktheid totaal	816	801	778	730	715
werkloosheidsuitkering	223	271	281	240	184
bijstand (WWB/IOAW/IOAZ, duizenden personen)	348	355	350	328	296
Arbeidsvolume (duizenden mensjaren) (a)	6425	6407	6432	6538	6732
i/a-ratio (%)	63,7	64,5	64,4	62,9	60,1
mld euro					
Vermogenspositie werknemersfondsen (b)					
AO	4¼	4	2¾	2¼	1¾
AWF/UFO	4¼	4¼	4½	4½	5½
Vermogenspositie AWBZ en Zvw					
AWBZ/Wlz	-2¾	-¾	¼	¼	¾
Zvw	-2¼	-3¾	-5¾	-7¼	-7½
(a) Exclusief ziekteverzuim.					
(b) De vermogenspositie meet het verschil tussen het feitelijke vermogen en het normvermogen per ultimo van het jaar. Bij AWBZ/Wlz en Zvw is het normvermogen op nul gesteld.					

2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
4012	4123	4261	4346	4450	4620	4732	4786	4830	4850
2480	2544	2605	2695	2811	2904	2979	3046	3085	3105
97	90	83	76	66	50	36	28	20	20
306	313	326	323	315	302	293	298	305	305
706	701	704	700	666	667	672	672	670	670
148	197	234	225	262	335	364	339	330	325
275	278	308	326	331	362	388	403	415	420
6875	6786	6729	6775	6740	6670	6661	6723	6785	6840
58,4	60,8	63,3	64,1	66,0	69,3	71,0	71,2	71,2	70,9
1¼	1¼	2¼	2¼	3½	2½	1½	1¼	3¼	6½
7½	4¼	¾	-2¼	-6	-10½	-13	-15	-16¼	-16¼
-¾	-4	-7¼	-10½	-15	-18¼	-21	-20½	-18¼	-17¼
-6¼	-9¼	-5¼	-4½	-3½	-1½	-1½	-1¼	-¾	-¾

Bijlage 10 Belasting- en premietarieven, 2013-2017

	2013	2014	2015	2016	2017
	in %				
Tarieven loon- en inkomstenheffing					
AOW-premie eerste en tweede schijf (niet voor 65-plussers)	17,90	17,90	17,90	17,90	17,90
ANW-premie eerste en tweede schijf	0,60	0,60	0,60	0,60	0,10
AWBZ/Wlz-premie eerste en tweede schijf	12,65	12,65	9,65	9,65	9,65
Belastingtarief eerste schijf	5,85	5,10	8,35	8,40	8,90
Belastingtarief tweede schijf	10,85	10,85	13,85	12,25	13,15
Belastingtarief derde schijf	42	42	42	40,40	40,80
Belastingtarief vierde schijf	52	52	52	52	52
Overige tarieven					
AOF basispremie werkgever	4,00	4,95	5,25	5,88	6,16
AOK gedifferentieerde premie werkgever	0	0	0	0	0
WHK premie UWV werkgever	0,55	1,03	1,15	1,12	1,10
WKO premie werkgever	0,50	0,50	0,50	0,50	0,50
WW gemiddelde wachtgeldpremie werkgever	2,75	2,68	2,16	1,78	1,45
WW marginale AWF-premie werkgever	1,70	2,15	2,07	2,44	2,60
WW marginale AWF-premie werknemer	0	0	0	0	0
Inkomensafhankelijke Zvw-premie	7,75	7,50	6,95	6,75	6,65
	in euro's				
Schijven en kortingen loon- en inkomstenheffing					
Lengte eerste belastingschijf	19645	19645	19822	19922	19982
Lengte tweede belastingschijf (geboren op of na 1-1-1946)	13718	13718	13767	13793	13809
Lengte tweede belastingschijf (geboren vóór 1-1-1946)	13910	13910	14035	14105	14148
Lengte derde belastingschijf (geboren op of na 1-1-1946)	22628	23168	23996	32706	33281
Lengte derde belastingschijf (geboren vóór 1-1-1946)	22436	22976	23728	32394	32942
Algemene heffingskorting	2001	2103	2203	2242	2254
Algemene heffingskorting 65-plus	1034	1065	1123	1145	1151
Arbeidskorting	1723	2097	2220	3103	3223
Alleenstaande-ouderkorting	947	947	0	0	0
Combinatiekorting	0	0	0	0	0
Aanvullende combinatiekorting	1024	1024	1033	1039	1043
Inkomensafhankelijke aanvullende combinatiekorting	1109	1109	1119	1730	1735
Ouderenkorting	1032	1032	1042	1187	1292
Ouderenkorting boven inkomensgrens	150	150	152	70	71
Alleenstaande-ouderenkorting	429	429	433	436	438
Aanvullende ouderenkorting	0	0	0	0	0
Overige inkomensgrenzen en nominale zorgpremie					
Franchise AWF	0	0	0	0	0
Maximum premie-inkomensgrens WNVZ	50853	51414	51976	52763	53697
Maximum premie-inkomensgrens Zvw	50853	51414	51976	52763	53697
Nominale zorgpremie per volwassene (a)	1213	1098	1158	1199	1240
Standaardpremie Zvw t.b.v. zorgtoeslag	1478	1329	1408	1468	1481
(a) NZa-premie; exclusief gemiddelde eigen betalingen.					

Bijlage 11 Nominaal besteedbare inkomens, 2016

	Mediaan nominaal besteedbaar inkomen in euro	Omvang in % totaal (a)
	2016	2016
Inkomensniveau (b)		
< 175% WML	19300	36
175 - 350% WML	34300	38
350 - 500% WML	51500	16
> 500% WML	74000	11
Inkomensbron (c)		
Werkenden	39300	63
Uitkeringsgerechtigden	18700	9
Gepensioneerden	24300	26
Huishoudtype		
Tweeverdieners	42700	52
Alleenstaanden	21200	42
Alleenverdieners	34100	6
Gezinssamenstelling (d)		
Met kinderen	42600	26
Zonder kinderen	31900	48
Alle huishoudens	31900	100

(a) Percentage van totaal aantal huishoudens in 2016.

(b) Bruto inkomen uit arbeid of uitkering op huishoudniveau; het bruto minimumloon (WML) is in 2016 ongeveer 19.800 euro.

(c) De indeling naar inkomensbron is op basis van de hoogste inkomensbron op huishoudniveau, waarbij een huishouden waarvan hoofd of partner winstinkomen heeft, bij werkenden wordt ingedeeld. Huishoudens met vroegpensioen of studiefinanciering als hoogste inkomensbron zijn uitgezonderd.

(d) De indeling naar gezinssamenstelling is op basis van aanwezigheid van kinderen tot 18 jaar en is exclusief huishoudens van gepensioneerden.

Bijlage 12 Koopkracht, wig, lonen en sociale lasten, 2003-2017

	2003	2004	2005	2006	2007
mutaties per jaar in %					
Koopkracht (statisch) (a)					
Mediaan alle huishoudens	-1,2	0,2	-1,4	1,9	1,2
Koopkracht standaardhuishoudens (b)					
Tweeverdieners met kinderen, modaal + ½ x modaal	-1,5	1,8	-2,3	1,0	2,0
Tweeverdieners met kinderen, 2x modaal + ½ x modaal	-1,0	0,7	-2,6	4,1	2,1
Tweeverdieners zonder kinderen, modaal + modaal	-1,4	0,4	-3,0	1,4	1,9
Tweeverdieners zonder kinderen, 2x modaal + modaal	-0,9	0,2	-2,8	0,9	2,0
Alleenstaande, minimumloon	-0,3	0,3	-2,3	1,7	1,6
Alleenstaande, modaal	-1,4	0,4	-3,1	1,5	1,9
Alleenstaande, 2x modaal	-0,5	0,1	-2,7	0,7	2,0
Alleenstaande ouder, minimumloon	-0,3	0,1	-2,6	1,4	1,6
Alleenstaande ouder, modaal	-1,1	2,0	-1,0	2,2	2,0
Alleenverdiener met kinderen, modaal	-1,5	0,7	-1,9	1,6	1,5
Alleenverdiener met kinderen, 2x modaal	-0,5	-0,6	-3,0	6,4	1,9
Minimumuitkeringsgerechtigden, paar met kinderen	-0,9	0,2	-1,0	3,5	1,0
Minimumuitkeringsgerechtigden, alleenstaande	-1,1	-0,1	-2,2	1,7	1,0
Minimumuitkeringsgerechtigden, alleenstaande ouder	0,2	0,4	-1,0	2,6	1,2
AOW alleenstaande, alleen AOW	-0,8	0,6	-0,7	3,6	1,2
AOW alleenstaande, AOW + 10.000 euro aanvullend	0,4	-0,6	-1,5	2,6	1,2
AOW paar, alleen AOW	-1,0	0,4	-0,3	2,2	1,2
AOW paar, AOW + 10.000 euro aanvullend pensioen	0,5	-0,4	-1,2	6,5	1,4
Bruto modaal inkomen (euro per jaar)	28500	29000	28500	29500	30000
Prijnsindex					
Nationale consumentenprijsindex (cpi)	2,1	1,2	1,7	1,1	1,6
mld euro					
Lonen bedrijven					
Brutoloon	170,8	173,0	176,8	185,0	196,6
Loonkosten	215,1	217,9	221,3	229,6	244,4
% loonkosten					
Sociale lasten bedrijven					
Totaal	45,5	45,6	45,6	43,3	42,6
w.v. werkgevers	21,4	21,5	21,1	19,4	19,6
w.v. pensioenpremie	8,7	8,7	8,2	7,3	7,7
sociale verzekering	9,3	9,5	9,2	8,9	8,7
loondoorbetaling bij ziekte	2,7	2,7	2,9	2,8	2,6
overig	0,7	0,7	0,7	0,5	0,5
w.v. werknemers	24,1	24,1	24,5	23,8	23,1
w.v. pensioenpremie	3,8	3,9	4,2	3,8	3,8
sociale verzekering	4,3	4,2	4,1	4,3	4,0
loon- en inkomstenheffing	17,1	17,1	17,5	17,4	17,3
toeslagen	-1,1	-1,1	-1,2	-1,7	-2,0
<p>(a) De statische koopkracht houdt geen rekening met overgangen zoals promotie, baanverlies, samenwonen, scheiden en gezinsuitbreiding. Incidentele loonontwikkeling wordt niet meegenomen. De mediaan is de middelste van de naar grootte gerangschikte koopkracht van huishoudens. Dat wil zeggen dat de helft van alle huishoudens een hogere koopkracht heeft en de helft een lagere koopkracht.</p> <p>(b) De mogelijkheid om de algemene heffingskorting te verzilveren tegen de heffing van de partner is vanaf 2009 beperkt voor partners die geboren zijn in 1972 of later zonder kinderen tot 6 jaar. Deze beperking is vanaf 2011 meegenomen in de koopkrachtcijfers.</p>					

2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
0,1	1,4	-0,5	-1,2	-1,9	-1,3	1,3	1,1	2,8	1,0
-1,0	2,1	-0,8	-1,0	-0,8	-1,4	2,8	1,2	5,3	0,5
-0,7	2,0	-0,8	-1,3	-1,7	-1,2	1,3	1,9	3,5	0,6
-0,8	2,2	-0,6	-1,3	-0,7	-0,1	2,1	1,2	4,1	0,4
-0,7	2,1	-0,7	-1,2	-1,8	-0,4	0,9	1,8	2,9	0,5
-0,5	2,2	-0,2	-0,8	-1,0	-0,2	3,4	1,3	6,7	1,2
-0,8	2,2	-0,5	-1,0	-1,0	-0,6	2,1	1,2	4,1	0,4
-0,6	2,0	-0,8	-1,1	-2,4	-0,6	0,3	2,1	2,2	0,6
5,2	4,1	-0,1	-0,6	-1,7	0,2	-0,3	11,1	5,8	1,3
-0,8	3,9	-0,7	-0,8	-1,1	-1,2	1,3	2,9	5,3	0,7
-0,8	1,8	-1,2	-1,4	-2,2	-1,4	-0,2	-1,6	3,4	0,2
-1,0	1,4	-0,9	-1,8	-2,9	-1,1	0,3	1,6	1,8	0,1
-0,6	2,1	-0,4	-0,7	-2,2	-1,5	0,6	1,4	1,7	0,8
-0,5	1,9	-0,2	-1,3	-1,5	-1,8	1,4	0,1	1,4	0,1
-0,3	3,3	-0,5	-0,6	-1,8	-1,7	1,1	0,1	1,4	0,9
-0,3	2,8	-0,2	-1,2	-1,0	0,6	1,4	0,6	2,2	0,5
-0,3	1,1	-0,5	-1,6	-1,2	-3,3	0,1	-0,3	1,2	0,6
-0,5	2,5	-0,3	-1,6	-1,3	0,9	0,1	0,2	1,7	0,5
-0,4	1,1	-0,5	-1,6	-1,4	-3,5	-0,1	-1,1	1,4	0,6
31500	32500	32500	33000	33000	35000	35000	35500	36500	37000
2,5	1,2	1,3	2,3	2,5	2,5	1,0	0,6	0,2	0,6
205,7	206,7	206,3	211,8	213,4	214,3	214,1	220,3	228,0	234,4
258,1	259,7	257,3	265,1	269,3	270,9	274,0	277,3	288,0	296,4
43,5	42,9	43,3	43,5	44,5	44,9	45,4	44,0	43,5	44,4
20,3	20,4	19,8	20,1	20,8	20,9	21,9	20,6	20,8	20,9
8,2	8,4	7,2	7,3	7,5	8,1	8,0	6,7	6,6	6,8
8,9	8,9	9,4	9,6	10,2	9,8	11,0	10,8	11,1	11,0
2,7	2,8	2,9	2,9	2,7	2,6	2,5	2,6	2,7	2,6
0,5	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,5	0,5
23,2	22,6	23,4	23,4	23,7	24,0	23,5	23,4	22,7	23,5
3,7	4,1	4,3	4,3	4,4	4,3	4,0	3,6	3,6	3,6
3,9	2,7	2,9	3,0	3,1	3,1	2,7	2,8	2,9	2,9
17,9	18,2	18,7	18,6	18,5	18,8	18,7	19,0	18,4	19,1
-2,4	-2,5	-2,4	-2,5	-2,2	-2,2	-1,9	-2,0	-2,1	-2,2

Verklaring van afkortingen

AO	Arbeidsongeschiktheid
Aof	Arbeidsongeschikheidsfonds
AOK	Arbeidsongeschikheidskas
AOW	Algemene Ouderdomswet
AWBZ	Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten; vervallen en per 1-1-2015 vervangen door Wlz
AWf	Algemeen Werkloosheidsfonds
bbp	Bruto binnenlands product
BEPS	Base Erosion and Profit Shifting, een OESO-project tegen belastingontwijkende constructies door multinationals
btw	Omzetbelasting volgens het stelsel van heffing over de toegevoegde waarde
CBS	Centraal Bureau voor de Statistiek
CEP	Centraal Economisch Plan
CPB	Centraal Planbureau
cpi	Consumentenprijsindex
EC	Europese Commissie
ECB	Europese Centrale Bank
EMU	Economische en Monetaire Unie
EU	Europese Unie
FED	Federal Reserve System; de centrale bank van de Verenigde Staten van Amerika
hicp	Harmonised Index of Consumer Prices; de geharmoniseerde consumentprijsindex
HLZ	Hervorming langdurige zorg
IBOI	Index voor de bruto overheidsinvesteringen; betreft de prijsmutaties van bruto overheidsinvesteringen
ICT	Informatie- en communicatietechnologie
IMF	Internationaal Monetair Fonds
IMOC	Index materiële overheidsconsumptie; betreft de prijsontwikkeling van de netto consumptie
IOAW	Wet inkomensvoorziening oudere en gedeeltelijk arbeidsongeschikte werkloze werknemers
IOAZ	Wet inkomensvoorziening oudere en gedeeltelijk arbeidsongeschikte gewezen zelfstandigen
mkb	Midden- en kleinbedrijf
Mld	Miljard
MLT	Middellangetermijnverkenning
MTO	Medium-term objective; middellangetermijndoelstelling voor het overheidstekort in het kader van de Europese begrotingsregels

NEPROM	Vereniging van Nederlandse Projectontwikkeling Maatschappijen
NZa	Nederlandse Zorgautoriteit
OPEC	Organization of the Petroleum Exporting Countries
OTB	Onderzoek voor de gebouwde omgeving; afdeling van de Technische Universiteit Delft
PEB	Pensioen in eigen beheer
QE	Quantitative easing; kwantitatieve geldverruiming
RDA	Research and developmentaftrek
SDE+	Stimulering duurzame energieproductie
UFO	Uitvoeringsfonds voor de overheid
UMTS	Universal Mobile Telecommunications Systems
UWV	Uitvoeringsinstituut Werknemersverzekeringen
VK	Verenigd Koninkrijk
vpb	Vennootschapsbelasting
VS	Verenigde Staten
Wajong	Wet arbeidsongeschiktheidsvoorziening jonggehandicapten
WAO	Wet op de Arbeidsongeschiktheidsverzekering
WAZ	Wet Arbeidsongeschiktheidsverzekering Zelfstandigen
WBSO	Wet Bevordering Speur- & Ontwikkelingswerk
Wgf	Wachtgeldfonds
WHK	Werkhervattingskas
WIA	Wet werk en inkomen naar arbeidsvermogen
WKO	Wet kinderopvang
Wlz	Wet langdurige zorg
WML	Wet minimumloon en minimumvakantiebijslag
Wmo	Wet maatschappelijke ondersteuning
WNVZ	Werknemersverzekeringen
WW	Werkloosheidswet
WWB	Wet werk en bijstand
WWZ	Wet Werk en Zekerheid
Zvw	Zorgverzekeringswet